

*О. Г. Корвін-Піотровський, Е. В. Овчинников, Д. К. Черновол,
Д. І. Желага, І. С. Радомський*

КОМПЛЕКС «СІМ'Я ГОНЧАРЯ 2» НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ-ГІГАНТІ ТАЛЬЯНКИ

Статтю присвячено планіграфічній одиниці поселення-гіганта Тальянки — «Житлово-виробничому комплексу сім'ї гончаря 2». Комплекс складався з п'яти жител, одного горна, кількох інших наземних та заглиблених об'єктів, один з яких є майстернею з виготовлення пластики. Комплекс реконструюється як місце проживання великосімейного колективу. Пропонується модель виникнення гончарного горна у Трипільлі, що починається від випалу в побутових печах і до складніших теплотехнічних приладів.

Ключові слова: Кукутень-Трипільля, планіграфія, домобудівництво, гончарство, горно, заглиблені об'єкти, соціально-демографічна реконструкція.

Кукутень-Трипільська культурно-історична спільнота — один із найяскравіших феноменів в енеоліті Південно-Східної Європи — існувала протягом V—IV тис. до н. е. Особливий інтерес і унікальність становлять знайдені в Україні трипільські поселення-гіганти площею в десятки і сотні гектарів. Найбільше з них — поселення-гігант Тальянки. Пам'ятка належить до томашівської локальної групи (культури) Кукутень-Трипільля (етап С/І, перша чверть IV тис. до н. е.).

Трипільська експедиція Інституту археології НАН України (яка працює з 1981 р.) з 2011—2012 рр. реалізує багаторічну програму, що базується на даних, отриманих за новими високоточними геомагнітними планами (Круц и др. 2011; 2013). Програма містить два основні напрями: 1) широкомасштабне польове дослідження окремих структурних планіграфічних одиниць (комплексів), які складаються з об'єктів різних типів; 2) археологічна перевірка та атрибуція малих та атипових аномалій, які

можуть бути особливими типами архітектурних споруд і об'єктів.

У 2018—2019, 2021—2022 рр. Трипільською експедицією Інституту археології НАН України на поселенні-гіганті у с. Тальянки Звенигородського р-ну Черкаської обл. проводилися дослідження окремої групи аномалій¹, що розташована в північній, найбільш забудованій, частині поселення (рис. 1). Територія досліджень розміщується на землях Тальянківського агротехнічного коледжу, в секторі, обмеженому з півночі балкою Куцою, із заходу і південного заходу — лісосмугою, що розділяє землі сіл Тальянки та Легедзине, зі сходу і південного сходу — також лісосмугою, що йде в напрямку с. Тальянки. Означена група аномалій виокремлюється як планіграфічно-структурний комплекс завдяки розривам у забудові єдиної лінії зовнішнього контуру поселення. Комплекс, до якого входять рештки наземних будівель, малих і заглиблених об'єктів, отримав умовну назву «Сім'я гончаря 2». Крім аномалій, що відповідають наземним житловим будівлям (площадкам) і заглибленим господарсько-виробничим об'єктам (котлованам), у комплексі зафіксовано нетипові аномалії. Перша входила в лінію житлової забудови, друга розташована за межами поселення вже за лінією заглиблених об'єктів типу «котлован». Остання на

1. Як і в попередні роки, дослідження проведені завдяки гранту, наданому фондом «Search Foundation» (США). Крім авторів, у роботі експедиції брали участь студенти-практиканти, викладачі та волонтери Національного університету «Києво-Могилянська академія», Уманського педагогічного університету ім. Павла Тичини, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького та співробітники Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура».

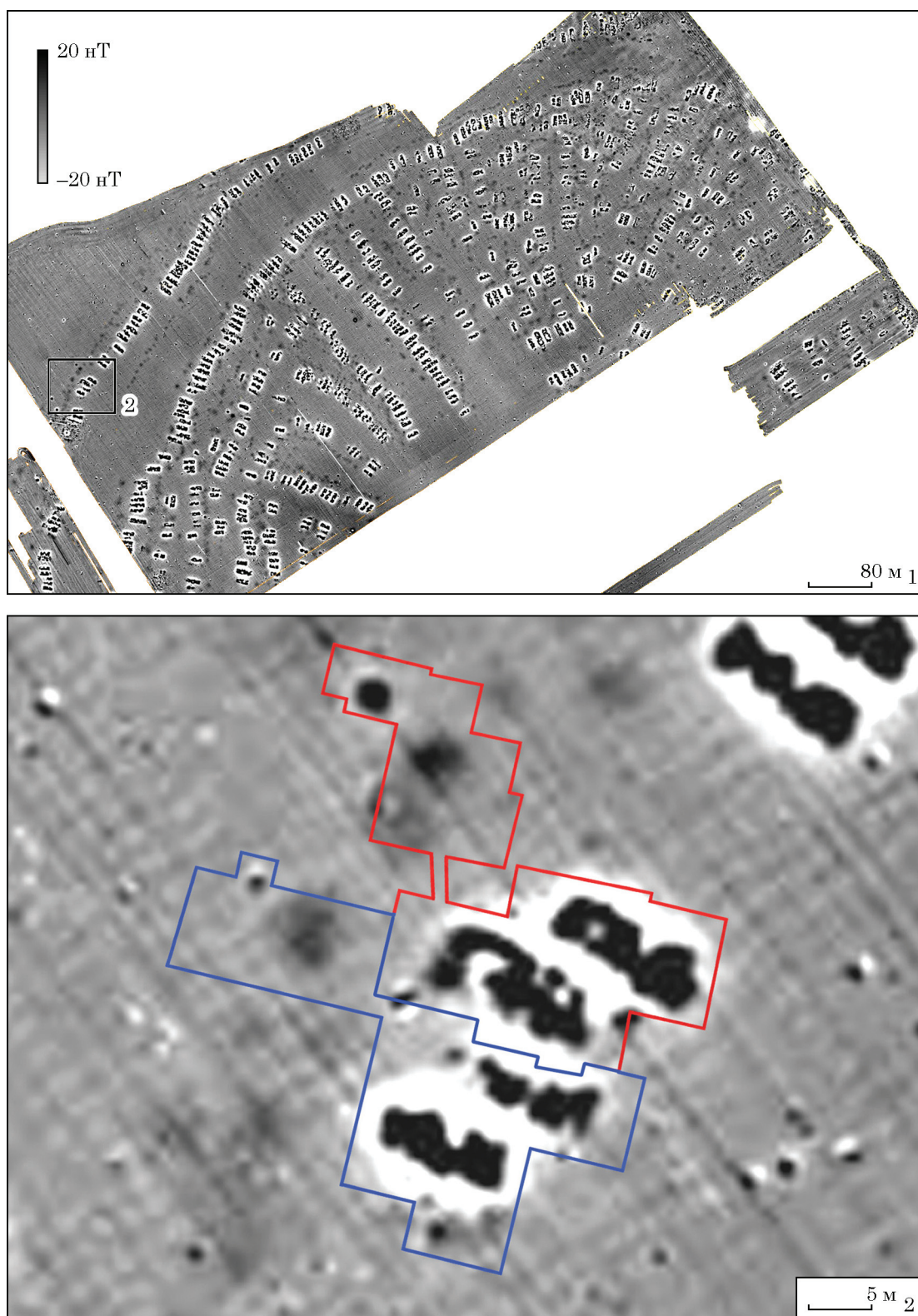

Рис. 1. Тальянки, північна частина поселення, геомагнітна зйомка 2012 р.: 1 — розташування комплексу «Сім'я гончаря 2»; 2 — викопівка (на півночі площа, розкопана 2018–2019 рр., на півдні — 2021 р.)

геомагнітному плані виглядає як мала аномалія за площею десь у три рази менша за аномалії, що відповідали розкопаним горнам на цій ділянці поселення. Проте за насиченістю та контрастністю кольорів вона була близька аномаліям, що відповідали розкопаним горнам.

Частина з цих об'єктів була досліджена у 2018–2019 рр.: площадки 53, 54; горно G; котлован 3 (Корвін-Піотровський та ін. 2020). У 2021 р. дослідження комплексу «Сім'я гончаря 2» були відновлені. Повністю розкопані житлово-господарчі наземні будівлі (площадки)

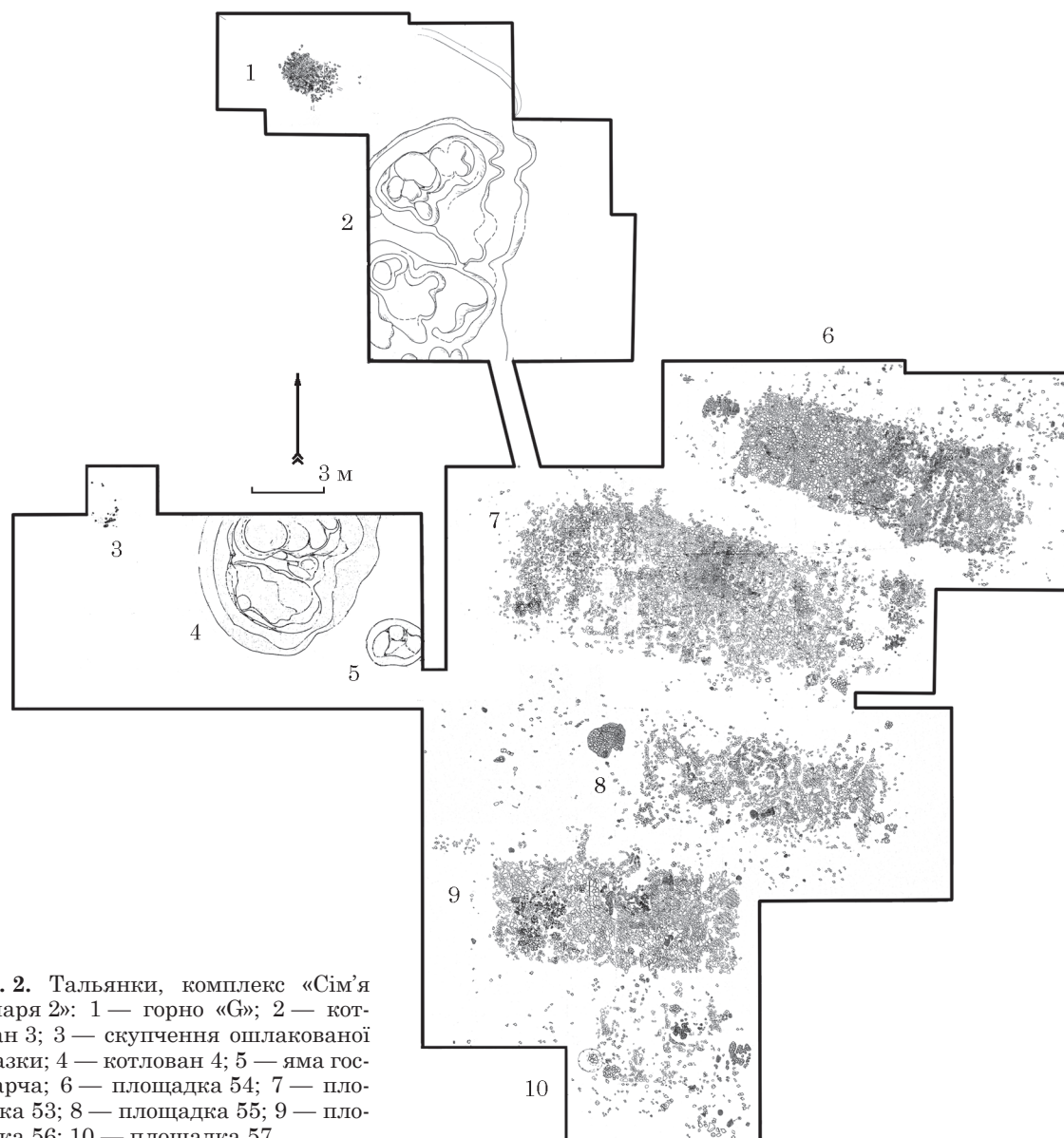

Рис. 2. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2»: 1 — горно «Г»; 2 — котлован 3; 3 — скупчення ошлаковані обмазки; 4 — котлован 4; 5 — яма господарча; 6 — площадка 54; 7 — площадка 53; 8 — площадка 55; 9 — площадка 56; 10 — площадка 57

55—57, господарчо-виробничий заглиблений комплекс котлован 4, скупчення ошлаковані обмазки та кераміки (горно?), мала яма господарча та інші об'єкти менших розмірів (скупчення, вимостки тощо). Загальна площа ділянки, дослідженої у 2018—2019 рр., становила близько 420 м², у 2021 р. — 465 м² (рис. 2).

Наземні будівлі — площадки 53—57 — це скупчення обпаленої глинистої обмазки конструкцій колишніх будинків. Загалом принципи домобудівництва, планування та внутрішнє облаштування будинків є досить стандартними, що багаторазово підтверджено результатами попередніх розкопок у Тальянках (Круц 1987; 2003; Chernovol 2012; Корвін-Піотровський та ін. 2018; 2019). Усі житла мали витягнуту, близьку до прямокутної, форму в плані і орієнтовані довгою віссю за лінією захід—схід (площадки 53, 54 з невеликим відхиленням із південного сходу на північний захід). Глибина залягання масиву обмазки становила від 0,4—

0,5 м до 0,8—0,9 м від сучасного горизонту. Незначні сліди руйнування сучасною оранкою, які не вплинули, в цілому, на інформаційну складову об'єкта, простежені лише на площадці 56. Поверхня площадок нерівна, подекуди вони мають підвищення, часто зі слідами високотемпературного обпалу (ошлакування), або пониження, а в деяких випадках і значні лакуни. Споруди були розташовані паралельно одна одній, входи до них розміщувалися зі східної сторони. Чотири будівлі — площадки 53—56 — за сукупністю ознак мали господарсько-житлове призначення. Більш складна ситуація із площадкою 57. Як окрема аномалія на геомагнітному плані вона не простежувалася (рис. 1: 2), місце її розташування виглядало як широке освітлене відгалуження від потужної аномалії площадки 56. Площадка 57 — особлива за розмірами, конструкцією, станом збереженості.

Площадка 53 довгою віссю була орієнтована за лінією захід—схід з ухилом з південного

Рис. 3. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 53, вигляд із заходу

Рис. 4. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», площадка 53, обрамлення одвірка або устя печі

сходу на північний захід на 16° (рис. 3). Розміри площадки 53 17×6 м, вона є найбільшою за розмірами серед жител комплексу. Входом будівля була орієнтована до центру поселення. Довжина житлового приміщення становила 10 м. Вхідна частина мала довжину 7 м, крім традиційних «сіней», містила додаткову прибудову ззовні і, ймовірно, була розподілена таким чином: сіні — 3×6 м, прибудова — 4×6 м.

У житловому приміщенні була розташована піч розмірами $3 \times 2,8$ м. Черинь складався з чотирьох шарів підмазки. Зафіксовано вертикально стоячі елементи склепіння та, ймовірно, фрагмент орнаментованого устя печі (одвірка?). Орнамент було нанесено у вигляді трьох паралельних навскісних ліній (рис. 4). Припічок мав розміри $1,7 \times 0,5$ м та складався з трьох шарів підмазки (рис. 5: 1). Вівтар та «подіум» були в дуже зруйнованому стані, поріг також

практично не зберігся. У сінях, можливо, розміщувалося робоче місце, що опосередковано підтверджується розміщенням тут зернотерки. У прибудові виявлено рештки вимостки (площа близько $0,9 \times 0,7$ м), яка за конструкцією та складом глини подібна до печі.

Під площадкою на рівні переходу із сіней до житлового приміщення виявлено підмазку підлоги глиною та сліди від опорного стовпа.

Скупчення знахідок локалізуються у конкретних частинах будинку: у прибудові, де виявлена найбільша кількість розвалів та цілих форм посуду, з південного боку в районі «подіуму» та у найбільш віддаленому від входу південно-західному куті житлового приміщення.

Площадка 54 розмірами 12×4 м розташована паралельно до площадки 53, на відстані двох метрів на північ (рис. 6). Будівля була розподілена на вхідне та житлове приміщення. Ця площадка від попередньої відрізнялася наявністю нівелюючого «плитчастого» шару, який повністю покривав підлогу житлового приміщення. Цей шар був виконаний із глини без домішок половини та був подібний до нівелюючих шарів, властивих таким конструкціям, як вівтар. Довжина житлової частини становила 8 м, вхідної — 4 м.

У житловій частині розміщувалася піч у дуже зруйнованому стані, розмірами $2,6 \times 2$ м, черинь якої складався з двох шарів підмазки. Навпроти печі було «корито» розмірами $1 \times 0,7$ м, яке є фактично продовженням «подіуму». Припічок та «подіум» збереглися фрагментарно. Вівтар мав округлу форму діаметром 1,2 м, складався з чотирьох шарів. Від порогу залишився лише верхній пофарбований шар

Рис. 5. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», припічки: 1 — площадка 53; 2 — площадка 56

Рис. 6. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 54, вигляд із півночі

облицювання. У сінях, можливо, розміщувалося робоче місце («корито?»), яке визначене за розміщенням зернотерки.

За межами будівлі, за східною дальньою торцевою стіною, виявлено вимостку з встановленими поруч з нею великими зернотерками (рис. 7: 1).

Площадка 54 відрізнялася меншою кількістю знахідок. Незначні скупчення кераміки локалізувалися у сінях та в меншій кількості напроти печі у житловому приміщенні. Проте за межами площадки, праворуч та ліворуч від входу, виявлені великі скупчення різних категорій знахідок, серед яких зернотерки, знаряддя з кістки та рогу, кераміка. До унікальних знахідок належить верхня половина великої антропоморфної ста-

туетки — зображення жінки з реалістично проробленими рисами. Вона знайдена біля південно-східного кута будівлі (див. далі: рис. 16: 2).

Площадка 55 розміщувалася за 2 м на південь від площадки 53. Вона була третьою (центральною) в ряду з п'яти жител комплексу, рахуючи із півночі на південь. Загальна довжина площадки 55 становила 10 м, ширина на різних ділянках коливалася в залежності від збереженості будівельних решток (рис. 8). У східній частині, яка збереглася краще, максимальна ширина площадки сягала близько 3,8 м, у західній коливалася у межах двох—трьох метрів. Можна припустити, що первинно ширина споруди становила 4 м. Руйнувань оранкою на

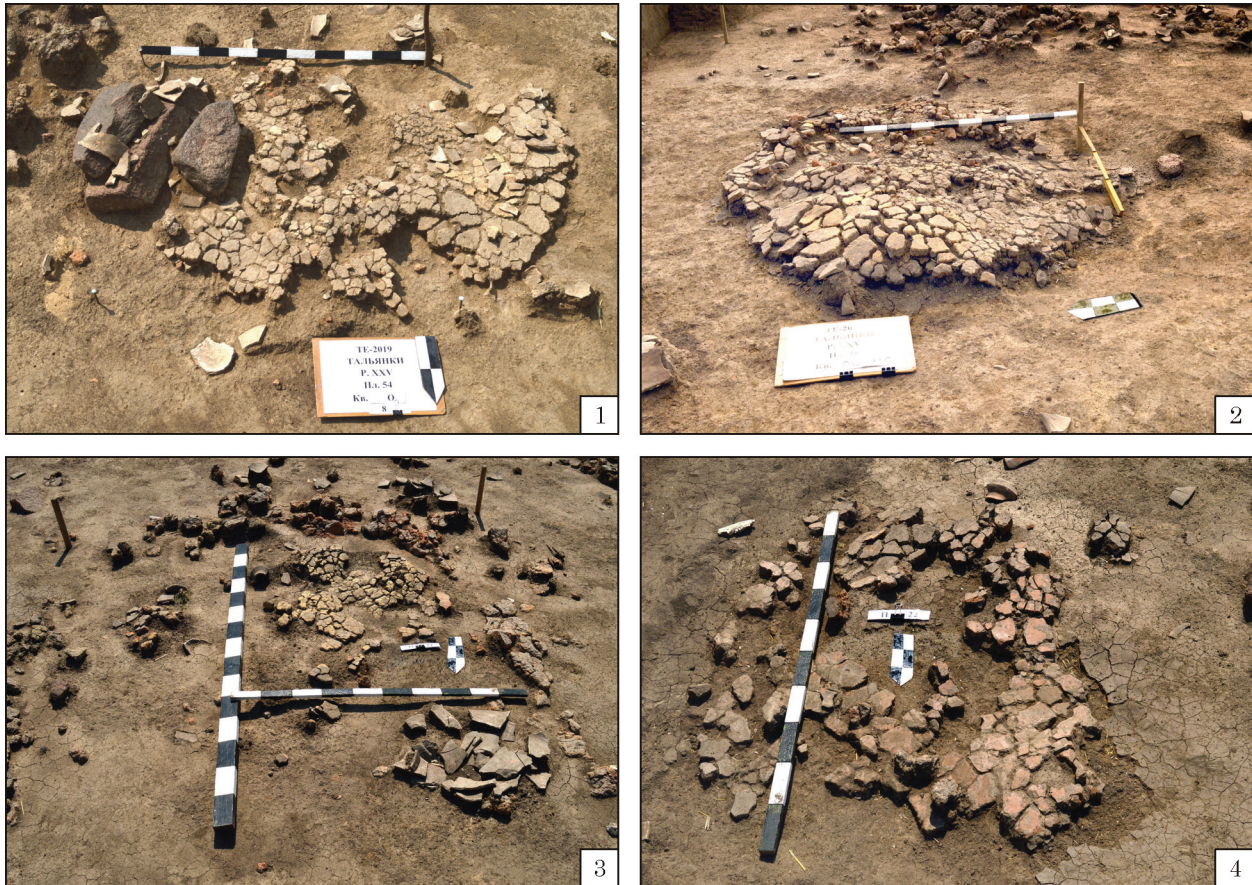

Рис. 7. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», вимостки: 1 — за площадкою 54; 2 — за площадкою 55; 3 — всередині площадки 55; 4 — за площадкою 57

Рис. 8. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 55, вигляд із півночі

площадці 55 не виявлено, відмінності у стані її збереженості можна пояснювати ступенем випалу будівельних решток на різних ділянках.

За розташуванням решток печі, які чітко виділялися особливим складом будівельних матеріалів (глина без полови), вже після першої розчистки простежено місце розподілу

другого ярусу будівлі на вхідну та житлову частини. Отже, довжина житлової частини становила 6,2 м, вхідної (сіни) — 3,8 м.

Платформа в житловому приміщенні мала різну збереженість. Її значна частина з південної довгої сторони будівлі майже не збереглася. Тут залишились окремі фрагменти обмазки з доміш-

кою половини злуків, за якими можна лише припустити загальні розміри платформи. В деяких місцях такі фрагменти обмазки були сильно опшляковані. Шар обмазки платформи не щільний, з північної сторони він залягав окремими острівцями, між фрагментами обмазки чимало лакун. Отже, чітких обрисів, які б вказували на межі конструкції будівлі, немає. Товщина виявлених блоків платформи становить 5—7 см. Слідів відбитків дерева знизу на обмазці вкрай мало, вони слабо виражені, проте переважно орієнтовані перпендикулярно довгій осі будівлі.

Елементи інтер'єру в житловому приміщенні представлені залишками «череня» печі, припичного підвищення, вівтаря, невиразними фрагментами «подіуму» та порогу.

Залишки «череня» печі компактно залягали в центральній частині площадки, ближче до північної сторони. Центральна частина конструкції сильно зруйнована, фрагменти обмазки без рослинних домішок аморфні, залягають нещільно, окремими острівцями. Площа розташування цього типу обмазки становила $2 \times 2,2$ м і відповідала, ймовірно, розмірам майже квадратної в плані печі. Довша сторона орієнтована за лінією захід—схід. Первинна структура «череня» печі простежена лише із західного боку. Тут збереглася потужна основа «череня» та два нівелюючих шари, що перекривали її зверху. Товщина нижнього шару «череня» становила близько 10 см. Черинь було збудовано на шарі платформи, тонкому в цьому місці (2—3 см). Платформа відрізнялася за складом матеріалу — глина з вмістом половини, та за невиразними відбитками деревини від, ймовірно, дерев'яного настилу. Склепіння печі не збереглося.

Припичок зберігся у вигляді декількох фрагментів обмазки із заокругленням краєм бортика. Вони були виявлені із західного боку від печі, впритул до нього. Фрагменти аналогічні за складом будівельного розчину «череня» печі мали товщину близько 6 см і також були нанесені на шар платформи.

«Корито» (робоче місце) розташоване з південного боку площадки, в центральній її частині, навпроти печі. Знайдено фрагменти стінок «корита» із характерним заокругленням зверху, зроблені з глини з домішкою половини. Ця ємність утворювалася двома з'єднаними під кутом низенькими стінками, що монтувалися всередині житлового приміщення до південної стіни та внутрішнього перестінка. Розміри «корита» становили $0,7 \times 0,4$ м. До робочого місця входили також дві зернотерки. Одна, розколота, розміщувалася всередині корита, а поруч, зі східного боку, була знайдена ще одна зернотерка.

Вівтар розташовувався в західному торці площадки. Він представлений аморфним скупченням фрагментів обмазки з червоноглиняним шамотом, без рослинних домішок. Розміри виявленої ділянки становлять $1,5 \times 0,6$ м. Найкраще збережені фрагменти вівтаря мали

товщину близько 10 см, їх поверхня заглажена. Початкову округлу форму об'єкта можна припустити лише за аналогіями подібних конструкцій, знайдених раніше.

«Подіум» міг бути влаштований вздовж довгої південної стіни житлового приміщення. Тут виявлені окремі фрагменти із характерним нівелюючим шаром з тинькуванням, пофарбовані у червоний колір.

«Поріг» був знайдений під аморфним завалом обмазки (перестінка?). Він розташований південніше від східного боку «череня» печі, орієнтований перпендикулярно довгій осі площадки. Збережена довжина становила близько 0,8 м, ширина в різних місцях коливалася 0,1—0,2 м. З однієї сторони залишився бортик із характерним заокругленням. Конструкція «порога» складалася з основи товщиною 5—6 см та нівелюючого шару товщиною 2—3 см. На ретельно заглаженій зовнішній поверхні простежено слабкі сліди тинькування, фарбування не збереглося.

Вхідне приміщення (сіни) розміщувалося зі східного боку житла. Тут було виявлено плитчасту обмазку із заглаженою поверхнею, яка походила, мабуть, від нівелюючих шарів підлоги. Знайдено зернотерку, розташовану праворуч від умовного входу до житлового приміщення, яка, ймовірно, походила від ще одного робочого місця. Подібні місця у вигляді «корита» із зернотеркою зазвичай розташовувалися у вхідному приміщенні багатьох жителів поселення Тальянки праворуч перед входом у житлову частину будівлі. У цьому випадку залишків самого «корита» знайти не вдалося.

Побутовий інвентар зосереджено здебільшого в житловій частині. Найбільше скупчення кераміки, переважно столової, було виявлено в районі «подіуму» та вівтаря. Тут було виявлено розвали кухонного горщика, розписної амфори, глиняне грузило та зернотерку. Поблизу печі було виявлено шість глиняних відтяжок ткацького верстата, невелике скупчення розписної кераміки. Між піччю та робочим місцем у житловому приміщенні виявлено розвал кубкоподібної посудини. У вхідній частині знахідок було порівняно менше — кубок, розвал кубкоподібної посудини, кілька фрагментів кухонних горщиків. В опшлякованому «ребені» входу (завал зовнішньої торцевої стіни?) з південно-східної сторони житла було знайдено цілий кубок.

Під площадкою виявлено яму, овальну в плані й лінзоподібну в перетині. Її розміри складали $1,9 \times 1,4$ м, глибина — 0,3 м. У заповненні ями було знайдено окремі фрагменти платформи та іншої обмазки з домішкою половини, які впали туди під час руйнування житла.

Під платформою, крім невеликої кількості фрагментів кераміки зі скупчень, що походили із житлової частини, були виявлені предмети, які безпосередньо належали до нижнього ярусу будівлі. Так, поруч із ямою було знайдено скуп-

Рис. 9. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані площадка 56, вигляд із північного заходу

чення розписної кераміки. Під вхідною частиною виявлено керамічне грузило, а під самим входом до житла — фрагменти кераміки. Виявлено також речі, що свідомо були залишені під рівнем підлоги нижнього ярусу. Це цілий кубок, який було закопано під західною торцевою стіною будівлі, ще один кубок знайдено під піччю.

За межами житла 55 із західного боку було виявлено дві глинобитні вимостки. Перша була розташована на відстані близько 1 м (рис. 7: 2). Вона мала майже округлу форму, її розміри становили 1,6 × 1,4 м. Вимостка тришарова, склад глинистого розчину дрібноструктурний, без домішок, товщина кожного з шарів близько 3—4 см. Поруч із вимосткою було виявлено кераміку, кістки тварин, фрагменти зернотерки, а також закопаний кубок. Друга вимостка розташовувалася на відстані близько 6 м від житла 55. Вона погано збереглася і додатково була пошкоджена під час вибирання ґрунту. Її збережена частина мала розміри 0,5 × 0,3 м, форма не визначена. Залишилися фрагменти двох шарів товщиною 2—4 см кожен, будівельний матеріал аналогічний першій вимостці. Поруч із вимосткою було виявлено кубок. Залишки третьої вимостки зафіксовано за східним краєм площадки 55, за 0,5 м від торцевої стіни будинку. Вона збереглася дуже погано, розміри її збереженої частини складали 1 × 0,5 м. Вимостка мала три шари товщиною 2—3 см. Форма не визначена.

Навколо житла 55 було виявлено фрагменти кераміки, зокрема два кубки і розвал миски, знаряддя праці з кістки та каменю, необроблені камені, кістки тварин. Знайдено також пред-

мети пластики. Вони траплялись як всередині площадки, так і навколо. Це два фрагменти від однієї моделі санчат і ще один — від другої моделі, п'ять фрагментів від антропоморфних статуеток, сім — від зооморфних фігурок, чотири вироби геометричних форм тощо.

Площадка 56 розташовувалась південніше площадки 55, приблизно за 1,5 м від неї. Довгою віссю вона була орієнтована паралельно сусіднім будівлям за лінією захід—схід, але значно виступаючи на захід (рис. 9). Площадка була скупченням обпаленої глини, більш потужним та щільним, порівняно із площадкою 55. Форма об'єкта прямокутна в плані. Загальна довжина площадки становила 10 м, ширина — 4,8 м.

Будівельні залишки (обмазка) походять переважно від розтрісканої на окремі шматки платформи, а також від стін та елементів інтер'єру. Частину деталей інтер'єру було виявлено вже під час першої розчистки. Вони відрізнялись як за складом будівельного матеріалу, так і за обробкою поверхні та особливостями форми. За розташуванням решток печі було встановлено лінію розподілу будівлі на вхідну та житлову частини — східна межа скупчення решток печі. Отже, довжина житлової частини могла становити 6,6 м, вхідної (сіни) — 3,4 м.

Фрагменти платформи з північного боку житлової частини будинку залягали нерівномірно, з наповзанням ділянок платформи одна на одну. Це могло відбутися під час падіння платформи або окремих її частин із висоти верхнього ярусу в момент руйнування будинку. З

південного боку житла було зафіксовано злам платформи, в результаті якого деякі з її фрагментів стояли під кутом іноді до 90°. Випал конструктивних елементів у житловій частині відносно рівномірний, за винятком деяких ділянок. Так, у дальньому західному куті житлової частини маємо скупчення ошлякованої обмазки у вигляді «гребеня». Аналогічне скупчення сильно ошлякованої обмазки зафіксоване з південної сторони печі.

Підлога в житловій частині утворена за допомогою двох нівелюючих шарів з глини без рослинних домішок. Верхній нівелюючий шар підлоги, що розтріскався на окремі плитки, зберігся на південь від печі. Фрагменти товщиною в середньому близько 1 см, поверхня добре залискована. Нижче йшов другий шар — рівний, товщиною 4–6 см з шерхатою незалискованою поверхнею. За візуальним сприйняттям цей матеріал подібний до матеріалу вівтарів або печей. Шар нанесено на платформу з глини з домішкою полови. Фрагменти платформи мали товщину 7–10 см. Знизу вони мали відбитки дерев'яних колотих плах, які були орієнтовані переважно перпендикулярно довгій осі площадки.

Залишки стін збереглися лише в окремих фрагментах, які відрізнялись від нівелюючих шарів підлоги за складом будівельного матеріалу (глина з домішкою полови) та за характерними відбитками дерев'яних конструкцій у вигляді плетива із тонких прямокутних у перетині рейок. Також зафіксовано випадіння частини конструкції стіни невеликим пасмом розмірами 1,8 × 0,5 м за межі площадки на північ. На деяких фрагментах зберігся шар облицювання стіни глиною з половиною товщиною близько 1 см. Поверхня облицювання була рівно заглажена і мала залишки фарбування в червоний колір.

Елементи інтер'єру у житловій частині будівлі представлені рештками вівтаря, «череня» печі, припічного підвищення, фрагментами «подіуму», «корита», фрагментом порога.

Піч розміщувалася за 1,4 м на схід від вівтаря. Вона мала майже квадратну форму, її розміри становили 2 × 1,8 м. Довгою стороною піч орієнтована за довгою віссю площадки. Зберігся лише «черінь» печі, що складався з кількох шарів глини без домішки полови. В місцях компактного залягання «череня» простежувалися два шари — нижній шар, тобто основа «череня», завтовшки близько 9–10 см, і другий, верхній, завтовшки 4–5 см.

Припічок прилягав до печі із західної короткої сторони, він зорієнтований перпендикулярно довгій осі площадки. Припічок розтрісканий, але непогано зберігся, тримаючи форму на близько з первинної довжини (рис. 5: 2). Довжина збережених залишків становила 1,5 м, ширина — 0,4 м. Припічок лежав на платформі. Він складався з трьох шарів завтовшки 5 см, 4 см і 3 см від нижнього до верхнього, відповідно. У складі глиняного розчину були наявні рослинні

домішки. За складом матеріал припічка аналогічний до матеріалу основи платформи.

«Корито» (робоче місце) розташовувалося навпроти печі біля південної стіни, ліворуч від входу до житлової частини. Тут на площі 0,4 × 0,2 м було виявлено фрагменти його стінок шириною близько 10 см із заокругленим верхом. «Корито» зроблене з глини з домішкою полови, воно сильно деформоване, що, імовірно, пов'язано з моментом руйнування житла. Залишився фрагмент зі слідами паза, за допомогою якого стінка «корита» монтувалася до підлоги. За метр у північно-східному напрямку від «корита» виявлено зернотерку, яка, мабуть, була пов'язана із цим робочим місцем.

«Подіум» розташовувався вздовж довгої південної стіни житлового приміщення. Збереглися окремі фрагменти із характерним заокругленим бортиком висотою 4–5 см. Будівельний матеріал глиняного розчину містив домішку полови. Поверхня фрагментів ретельно заглажена, зі слідами тинькування, фарбування в червоний колір не виявлено.

Вівтар розміщувався в західній частині площадки за 1,5 м від дальньої стіни, в житловому приміщенні. Він був у дуже зруйнованому стані, його форму та початкові розміри встановити не вдалося. Матеріалом для вівтаря слугувала глина без рослинних домішок. Фрагменти розповсюджувалися на площі 2,1 × 2 м, деякі з них сягали завтовшки до 5 см. Зовнішня поверхня фрагментів була ретельно заглажена. В деяких місцях простежено пошарове залягання фрагментів від двох шарів вівтаря, який первинно являв собою двошарову вимостку, імовірно, округлої форми.

«Поріг» розміщувався на лінії розмежування вхідної та житлової частин будівлі. В розтрісканому стані він зберігся на довжину 0,6 м та на повну ширину 0,2 м. Поріг був зроблений із глини з домішкою полови, мав більш грубу основу товщиною близько 2 см, на якій на одному кінці сліди підмашування основи порога до одвірка. Верхній лицевий шар завтовшки 1,7 см був вирівняний, ретельно зглажений. Так само ретельно був оформлений і заокруглений борттик порога.

Східна сторона площадки, де розташовувалося вхідне приміщення (сіни), мала ознаки високотемпературного випалу. Обмазка досить сильно ошлякована в центральній та північній частині, а також сильно ошляковані ділянки, наближені до житлової частини площадки. Ці ділянки мали вигляд ошлякованих «гребенів» і були, очевидно, рештками зовнішньої торцевої стіни та внутрішнього перестінка. Тут було зафіксовано фрагменти із ознаками, що притаманні саме обмазці стін — відбитки переплетених рейок, значна домішка полови тощо.

Структура підлоги у вхідній частині аналогічна підлозі в житловій частині площадки — нижня платформа з глини з домішками полови на дерев'яному настилі, перекрита нівелюючи-

ми шарами «плитчастої» обмазки без домішок. Збереглися фрагменти одного з нівелюючих шарів підлоги, який розтріскався на «плитки» товщиною до 2 см.

У вхідній частині розміщувалося робоче місце («корито»). Тут було виявлено залишки бортика, подібного до бортиків стінок «корита» з житлової частини. Поруч було знайдено зернотерку.

Побутовий інвентар зосереджений здебільшого в житловій частині площадки. Велике скупчення фрагментів розписного посуду було виявлено поряд з вівтарем у південно-західному куті площадки. Серед них виділялися розвали амфори, кубкоподібної посудини та миски. Також було знайдено цілі покришку, кубкоподібний горщик, миску. Крім кераміки біля вівтаря, знайдено зернотерку. Менше скупчення, де було виявлено два гуттуси, розміщувалося вже в зоні «подіуму». Також невелике скупчення кераміки було зафіксоване поряд з робочим місцем («коритом»). Скупчення розписного і кухонного посуду було виявлено поблизу печі та припічка.

У вхідній частині знахідок порівняно мало — це кераміка, велика нижня плита зернотерки, ще одна меншого розміру. Знайдено також дві відтяжки (ткацького верстата?). На відміну від відтяжок із площадки 55, вони менші за розміром та виготовлені зі щільної дрібноструктурної глини. Виявлено великий округлий предмет з глини з грубо заглаженою поверхнею, що нагадує випалену заготовку глиняної маси.

На нижньому ярусі будівлі, під площадкою, було виявлено два заглиблення. Перше, округле в плані діаметром близько 1,6 м і глибиною близько 0,25 м, з лінзоподібним профілем, розміщувалося під житловою частиною біля вівтаря. Поряд було знайдено закопаний кубок. Друге заглиблення, невелике, також округле в плані, було виявлено під вхідною частиною житла. Його діаметр 0,5 м, глибин 0,12 м, профіль лінзоподібний. У шарах обмазки над цим заглибленням розчищено розвал розписної посудини, а вже під платформою в східній торцевій частині житла знайдено кам'яне тесло та кубок. Маємо також і декілька фрагментів пластики, які було знайдено як безпосередньо на площадці, так і поряд з нею.

Поза межами житла 56 виявлено фрагменти кераміки, подекуди невеликими скупченнями, зернотерки, інші каміння, зокрема оброблені, кістки тварин. За північно-західним кутом площадки, на відстані близько 1 м, розміщувалося скупчення розписної кераміки та кісток тварин. Поряд знайдено кінець рога оленя зі слідами відрізання. З цієї ж сторони, але ближче до північного боку житла, нижче давнього горизонту виявлено цілу миску.

Площадка 57 розташовувалася південніше від площадки 56, за 1 м від неї і паралельно їй. Будівля істотно відрізнялась від попередніх як розмірами, так і станом збереженості (рис. 10).

Вона не була суцільним масивом обмазки, а складалася з кількох окремо розміщених скупчень обпаленої глини, що об'єднувалися в умовно прямокутну форму в плані. Випал конструктивних елементів на площадці нерівномірний. Загальна кількість виявлених залишків будівельних конструкцій була надзвичайно малою, не було виявлено і ділянок із опшлякованою обмазкою. Контури площадки обмежені трьома рядами обмазки, що утворювали смуги, орієнтовані за лінією північ—південь. Довгою віссю об'єкт був орієнтований за лінією захід—схід. Загальна довжина споруди становила 4,9 м, ширина — 3,1 м.

Серед обпаленої обмазки вдалося виділити будівельні залишки, що походили від стін та платформи, а також вимостку нижнього ярусу будівлі. Фрагменти стін та платформи в своєму складі мали домішку полови злаків. Рештки стін виявлено лише у вигляді поодиноких фрагментів із характерними ознаками — відбитками переплетених рейок.

Ділянки із компактно розташованими рештками платформи було зафіксовано в декількох місцях: в північно-західній, північно-східній та південній частинах будівлі. Основа платформи мала товщину 7—8 см та верхній нівелюючий шар підлоги товщиною 4—5 см. На фрагментах платформи знизу зафіксовано сліди відбитків дерев'яних колотих плах. Орієнтування деревини, що походила від настилу-перекриття — основи платформи, йшло переважно перпендикулярно довгій осі площадки. Це простежено в північно-західному її куті. На інших ділянках відбитки направлені по різному, що стало наслідком особливого характеру руйнування споруди, обумовленого, імовірно, особливостями її конструкції: малими розмірами, використанням меншої кількості глинистих будівельних матеріалів та менш якісної деревини для опорних частин каркасу будівлі.

Про облаштування приміщень, наявність деталей інтер'єру тощо свідчень майже немає. Зауважимо, що в північно-східній частині об'єкта було виявлено фрагменти конструкції з глини без рослинної домішки зі слідами достатнього випалу. Вона не мала якихось окреслених контурів, проте збереглася пасмом розмірами 1 × 0,1 м, що залягало одним шаром товщиною 8—12 см. Ці фрагменти аналогічні залишкам, що походять від «черенів» печей і, можливо, також були залишками опалювальної споруди, розташованої на верхньому ярусі будівлі.

На нижньому ярусі будівлі було виявлено вимостку, намащену на земляну підлогу (рис. 7: 3). Вона розтріскана, збереглася не повністю, контури аморфні. Площа, яку займали її рештки, становила 0,8 × 0,7 м. Вимостка була намащена одним шаром товщиною 7—10 см з глини без рослинної домішки і обпалена. Простежено сліди напрямку випалу вимостки — зверху донизу.

Рис. 10. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», площадка 57, вигляд зі сходу, на передньому плані вимостка перед входом до будівлі

Незважаючи на малі розміри та погану збереженість площадки 57, вона відрізнялася великою кількістю знахідок, розвалів великих розписних посудин тощо та цілих форм. Проте відсутні відтяжки ткацького верстата, а з предметів пластики виявлено тільки один — фрагмент моделі санчат.

За межами житла 57, впритул до нього із західного боку, було виявлено заглиблення, округле в плані та лінзоподібне в профілі. Його діаметр становив 1 м, глибина — 0,2 м. У заглибленні розчищено розвал великої біконічної посудини із добре збереженим розписом. Зі східної сторони будівлі було виявлено вимостку з обпаленої глини без домішок (рис. 7: 4). Вона розтріскана, збереглася не повністю, збережена частина вимостки мала форму наближену до квадратної. Її розміри становили 1×1 м. Вимостка одношарова, мала заглажену зовнішню поверхню. Товщина шару глини складала 4–8 см. Температура випалу рівномірна, напрямок випалу — зверху донизу.

Також за межами площадки знайдено кілька цілих кубків, знаряддя з каменю, зокрема кремню, та кістки тварин. З південного боку виявлено велике скупчення знахідок: цілі посудини, зокрема кубки та миски, фрагменти кераміки та знаряддя з каменю (розтирочки, відбійник, тесло, фрагменти зернотерок, необроблене каміння), кістки тварин. Зі східного боку будівлі знайдено менше скупчення побутових решток кераміки, необробленого каміння, фрагмент зернотерки, знаряддя з каменю тощо.

Горно G було розташоване з напільного боку поселення за лінією зовнішнього контуру назем-

них будівель і котлованів. Воно виявлене на відстані близько 13 м від житла 53 у напрямку на північ — північний захід (рис. 2). Глибина залягання об'єкта складала від 0,52 до 0,72–0,85 м.

Горно G двокамерне з вертикальним членуванням камер — нижньою топковою та верхньою обпалювальною. Верхня обпалювальна камера відокремлювалася «черенем» із отворами-продухами (розділово-теплопровідний блок), який знизу підпирався «козлом». У плані горно мало форму близьку до прямокутної із заокругленими кутами і займало площу $1,85 \times 1,60$ м. Передньою частиною — устям — горно зорієнтоване на південний схід (рис. 11).

Горно побудоване з необробленого каміння, глини та значної кількості фрагментів посуду. Серед будівельних матеріалів знайдено також кам'яний сферичний відбійник та два уламки пластики. Будівельна глина опшлякована, фрагменти посуду також часто-густо із накіпцями шлаком, що пояснюється високими температурними режимами, яким була піддана конструкція горна під час його роботи. Майже весь камінь, що розміщувався в конструкції горна, також ніс сліди впливу високих температур — колись міцні породи стали крихкими, мали розсипчасту структуру.

Збережена частина горна — це нижня топочна камера із залишками зруйнованого розподільно-теплопровідного блоку («черинь»). Топочна камера утворена трьома паралельними стінками — двома зовнішніми, що з'єднувалися заокругленою задньою торцевою стінкою, та підпорною стіною-«козлом», що розділяла камеру на два канали.

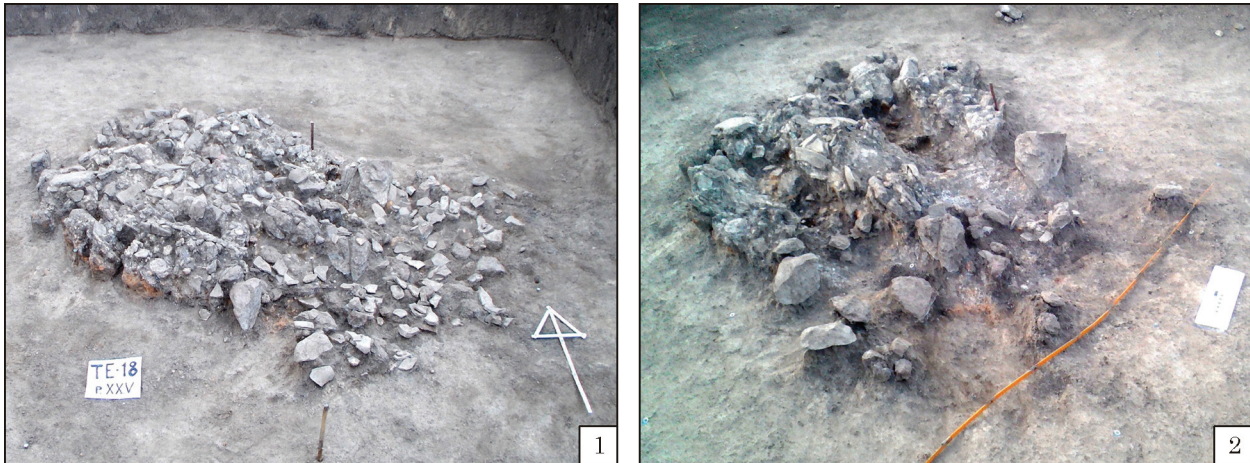

Рис. 11. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», горно «Г»: 1 — перша розчистка; 2 — друга розчистка

Верхня частина решток горна була частково перекрита скупченням перепаленої глини та фрагментами кераміки. Поеднання обмазки із керамікою, де остання виступає своєрідним каркасом, відповідало, ймовірно, конструкції стінок та склепіння верхньої опалювальної камери. Аналогії таким прийомам зведення горен маємо на цьому ж Тальянківському поселенні (Корвин-Пиотровский, Овчинников 2020). Збереглася дуже незначна частина склепіння, що може бути пов'язано із особливостями використання подібних теплотехнічних споруд. Перед завантаженням ще не випалених виробів та після обпалу посуду, частину опалювальної камери необхідно було розібрати, аби витягти готові вироби. Зауважимо, що елементів димовідводної конструкції виявлено не було.

Під рештками склепіння верхньої камери було відкрито незначну кількість фрагментів «череня», частина з яких потрапила у топковий канал. Товщина уламків «череня», серед яких зустрічались і сильно опікавані фрагменти, складала 7–9 см. Будівельним матеріалом виступав глинистий розчин без домішок.

Зафіксовано вісім трубчастих продухів. Всі продухи були обмазані глиною, яка в результаті високих температурних режимів подекуди була опікавана. В центральній частині горна, один навпроти другого, знаходилося чотири великі продухи. Лише один зберігся повністю, інші були частково зруйновані. В середину двох продухів були закладені камені розмірами 30×18 см та 26×17 см. Найбільший з цих двох продухів мав циліндричну форму із широким розтрубом. В другому випадку такий розтруб зберігся частково. Діаметр великих продухів складав від 30 до 42 см у верхній частині, і від 19 до 22 см у нижній. Довжина продухів складала 9–13 см.

Один із великих продухів, можливо, ремонтувався. Він зберігся у вигляді трьох невеликих фрагментів. Поруч із ними зафіксовані фрагменти стінок продуха, що був вимощений глиною раніше.

Ще чотири продухи розташовувалися під стінками, два з них — ближче до кутів горна. Вони мали менші розміри, діаметри становили 9–16 см, довжина 8–15 см. Стінки цих продухів тонші, крихкі, виготовлені з гарно відмудленої глини.

Нижні частини стінок і «козел» були викладені з глини та каменю. Деякі з каменів були встановлені на землі, але більшість встановлювалися на підготовлену ділянку із рідким розчином — прошарком глини, перемішаної з битою керамікою. Як скріплюючий матеріал також використовували глинистий розчин. Ним майже повністю обмазували кам'яні блоки основи стінок та замащували проміжки між каменями. Інколи в розчині траплялись фрагменти посуду.

Товщина «козла» складала 28–36 см. Його верхню частину вкривали великі фрагменти кераміки, створюючи щось на кшталт облицювання. В районі устя, під каменями, що були основою «козла», виявлені три фрагменти кісток тварин.

«Козел» розподіляв топкову камеру на два канали довжиною 1,4–1,5 м. Висота каналів сягала 16–22 см. Ширина каналів біля устя складала 39 см, ближче до центру камери 33–34 см. Дно каналів вкривав мало спечений, дещо рихлий, золистий прошарок товщиною 8–10 см. У кількох місцях простежені підмазки поверх злистого шару (сліди ремонту?). Під прошарком золи виявлено ще один шар глини рудого кольору, трохи заглиблений. Товщина цього шару в деяких місцях сягала 17 см. Можна припустити, що заглиблення були утворені під час багаторазового чищення каналів від попелу, що вимагало додаткового ремонту.

Перед устям горна зафіксовано мале скупчення кераміки та фрагментів каменю, яке могло походити від додаткової передтопкової камери, необхідної для розпалювання палива. Навколо горна кількість знахідок є мінімальною.

Котлован 3 — великий заглиблений об'єкт виробничо-господарчого призначення — роз-

ташовувався між крайнім північним житлом комплексу «Сім'я гончаря 2» (площадка 54) і горном «G». Це ділянка в лінії заглиблених об'єктів, яка йде паралельно лінії наземних будинків вже за межами житлової зони поселення. Згідно з геомагнітним планом, тут розміщувалася аномалія у вигляді плями овальної форми з більш темним кольором у північній частині (рис. 1: 2). Більш темний колір пов'язувався з можливим викидом відходів з горна «G», що розміщувався з північно-західного боку від котловану (це припущення підтвердилося розкопками). З південного сходу від котловану на відстані 6—8 м розташовувалися площадки 53 і 54.

Розміри об'єкта становили близько 12×8 м, він зорієнтований за довгою віссю з півночі на південь. Загальна форма в плані неправильно овальна, видовжена. Верхні частини стінок котловану похилі, що спричинено, вірогідно, зсувами, розмиванням дощовою водою тощо.

Котлован розділений на два великих заглиблення — північне розмірами 7×5 м і південне, розкопане на площі $6 \times 4,5$ м (рис. 12). Повна площа південного заглиблення становила, мабуть, 7×5 м. Дві половини котловану розділені материковою перегородкою завширшки 0,7—1,0 м. Її верхня частина була укріплена додатковим шаром щільної рудної глини, яка чітко відрізнялася від сіро-жовтого суглинку основи. Центральна ділянка виглядала як плаский майданчик, який ділив котлован за лінією північний захід—південний схід. Близьче до стінок котловану перегородка на обох кінцях піднімалася до рівня давньої денної поверхні.

У північній половині котловану стінки зі сходу, з боку жител, похилі, опускалися двома широкими уступами. Зафіксовано два виступаючі останці в кожному з цих уступів. З півночі та північного заходу, тобто з боку горна, стінки більш круті.

Дно складної форми розмірами близько $3,5 \times 2,5$ м (рис. 13: 2). Форма дна у профілі ступінчаста з перепадом ділянок по глибині на 20—50 см. Воно мало кілька заглиблень, які зафіксовані з глибини 1,9 м від сучасної поверхні. Виділяються два як би складених разом відділення, що різнилися глибинами. Найглибша частина північного заглиблення сягала близько 2,45—2,65 м від сучасної поверхні. Вона була розділена на три відсіки, загальна площа яких становила $2,5 \times 2,0$ м. Північно-західні стінки майже вертикальні, з підпрямокутним заокругленим кутом у плані; південні і південно-східні стінки заокруглені в плані і перетині. Дно найглибшої частини в плані з виступами, які як би окреслювали колись існуючі ємності округлої форми; профіль лінзоподібний.

Найглибша частина до 1,9 м від сучасного горизонту була заповнена ґрунтом насиченого коричневого кольору, що сильно відрізнявся від жовто-сірого материка. Знахідок у заповненні дуже мало. Вище, до рівня 1,5—1,6 м, заповнення перекривали два потужні прошарки зі знахідками, що відповідали скупченню матеріалів — великих фрагментів кераміки, кістки, кам'яне знаряддя. Ґрунт тут більш глинистий, щільний, колір більш рудий, ніж на інших ділянках котловану.

Залягання знахідок щільне, наявний шлак від горна. Ґрунт пропечений (?) із червоно-по-

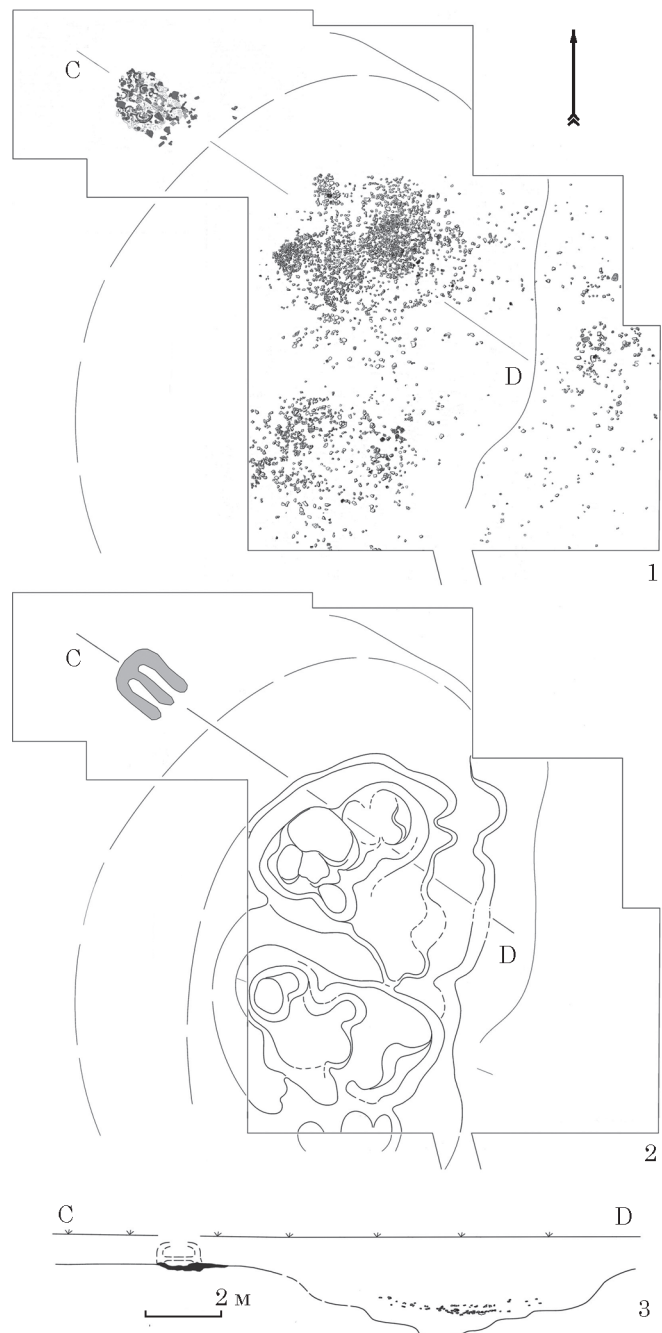

Рис. 12. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», горно «G» і котлован 3: 1 — перша розчистка; 2 — після вибирання та зачистки; 3 — перетин північний схід—південний захід

Рис. 13. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», котлован 3, північна половина: 1 — перша розчистка; 2 — після вибирання заповнення та зачистки стінок і дна

маранчевою крихтою, є багато шматків шлаку, що спеклися один з одним. Товщина шару 10—20 см, він повторює рельєф ями, опускаючись вздовж стінок у бік найглибшої частині.

Останній, мабуть, викид із горна у вигляді щільного скупчення кераміки і шлаку зафіксований від глибини 1,05—1,10 м і нижче. Він у формі язика опускався від північно-західного боку у напрямку до центру північної половини котловану.

Зі сходу, з боку жител, заповнення північної половини котловану з невеликою кількістю знахідок плавно понижується до центру ями з перепадом по глибині на 0,5 м на двох метрах (рис. 13: 1). Починаючи з глибини 1,0—1,1 м щільність знахідок збільшилася, утворюючи суцільний прошарок, що поєднувався із скупченням у центральній частині північної ділянки котловану. Шар тут більш насичений, потужність близько 10—15 см. Переважно це кераміка з повторним випаленням, проте шлаку трапилося небагато. Під час підчистки стінок зі східного боку були виявлені локальні малі скупчення кераміки, зокрема неповні розвали посудин. Скупчення пов'язані із уступами в похилих стінках.

У південній половині стінки повністю були відкриті лише зі східного боку. Вони пологі, із двома різкими уступами по глибині. Ці уступи-сходинок мали характерні виступи у стінках — два у верхньому уступі і не менше трьох у нижньому. Виступи були спрямовані до центру південного заглиблення.

Дно майже пласке, з нерівностями, його розміри становили приблизно 2×3 м. У північно-західному куті, ближче до перегородки, що розділяла північну та південну частини котловану, маємо заглиблення неправильної циліндричної форми з уступом у північній стінці (сходинок?). Воно мало діаметр близько 0,8 м, найбільша глибина складала 2,7 м, дно лінзоподібне у пе-

ретині. У заповненні знайдено трохи кераміки і кілька фрагментів пластики, зокрема фрагменти унікальної зооморфної статуетки-ковчезця — фігурки ведмеда (голова і задня лапа). Заглиблення було заповнене (одномоментно?) ґрунтом насиченого коричневого кольору.

Заповнення південної частини котловану йшло мішаним гумусованим ґрунтом, шар із знахідками простежено з глибини 1,1—1,2 м до 1,5 м. Скупчення йшло по краю котловану, опускаючись зі сходу на захід досить розрідженим шаром. Матеріал: кераміка, кістка, дрібне каміння, пластика. Концентрації знахідок у вигляді малих скупчень, серед яких траплялися неповні розвали посудин, зосереджені біля уступів-сходинок та навколо виступів у стінках. На дні, над заглибленням циліндричної форми, також було виявлене скупчення, невелике за площею: близько $1,0 \times 0,7$ м. У ньому знайдено фрагменти великої миски, кількох розписних горщиків і половинка мініатюрної мисочки у доброму стані, кістки тощо.

Отже, конфігурація заглиблень, спрямованість спусків до них саме з боку наземних будівель пов'язує котлован передусім з житлами 53, 54. Його використання було обумовлене, ймовірно, періодичним вибиранням місцевої глини для будівельних потреб. У північному поглибленні, що прилягає до горна, сконцентровані також відходи гончарного виробництва: фрагменти склепіння (?) горна і кераміка зі слідами опшалакування. Заповнення південної частини більше нагадує побутовий смітник. З котловану 3 походила і значна колекція пластики. Вона налічує 85 цілих та фрагментованих виробів з глини, серед яких антропоморфні (20 екз.) та зооморфні фігурки (14 екз.), зокрема унікальні (див. далі: рис. 17: 9), моделі санчат (шість екз.), посудин (один екз.), дрібні геометричні предмети: конуси (п'ять екз.), кульки (18 + 1? екз.), «жетони» (чотири екз.), «хлібці» (34 + 1? екз.); намистини

Рис. 14. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», на передньому плані скупчення опшлякованої обмазки, на задньому — котлован 4

Рис. 15. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», котлован 4

(два екз.), а також невизначені форми (шість екз.; Овчинников 2021).

Скупчення знахідок виявлено і на краю котловану зі східного боку, на рівні давньої денної поверхні. Найбільша концентрація матеріалів, серед яких знайдено і фрагменти моделі житла (див. далі: рис. 16: 1), пов'язана з кількома фрагментами нижніх плит зернотерок.

Котлован 4 — великий заглиблений об'єкт виробничо-господарчого призначення — розташовувався на 6 м західніше від площадки 53 і на 4 м південніше від котловану 3 (рис. 14; 15). Згідно з геомагнітним планом, тут розміщувалася аномалія у вигляді плями підковоподібної форми в плані. Площадки 55 і 56 розташовувалися за 10—12 м на південний схід від котловану 4. 2021 р. досліджено більшу частину котловану, розкопана площа склала близько 6 × 7 м.

Загальні розміри об'єкта становили, імовірно, близько 8 × 7 м, він зорієнтований за довгою віссю з південного заходу на північний схід. Форма в плані неправильно овальна, підковоподібна. Верхні частини стінок котловану

опускалися донизу похило, що було спричинено зсувами, розмиванням дощовою водою тощо, які відбувалися, вірогідно, вже як під час функціонування котловану, так і пізніше, після його залишення. На глибині 1,0—1,2 м зафіксовано крутий нахил стінок котловану, а його обриси та розміри в плані наблизилися до реально існуючих у давнину.

Остонець-перегородка, який розділяв котлован на дві половини — північну та південну, виділявся зі східного боку ями на глибині 1,6 м і надавав загальним контурам котловану в плані підковоподібної форми. Ширина перегородки становила близько 1,5 м зі східного боку і близько 0,5 м із західного. Вона нерівна, у східній ширшій частині наявні незначні заглибленнями по верху. Зачистка стінок західної частини перегородки показала, що тут наявні зсуви материкового ґрунту, які з'явилися унаслідок руйнування її верхньої частини.

Форма північної та південної ділянок у плані неправильно овальна. Площа південної половини становила близько 4 × 2 м, північної,

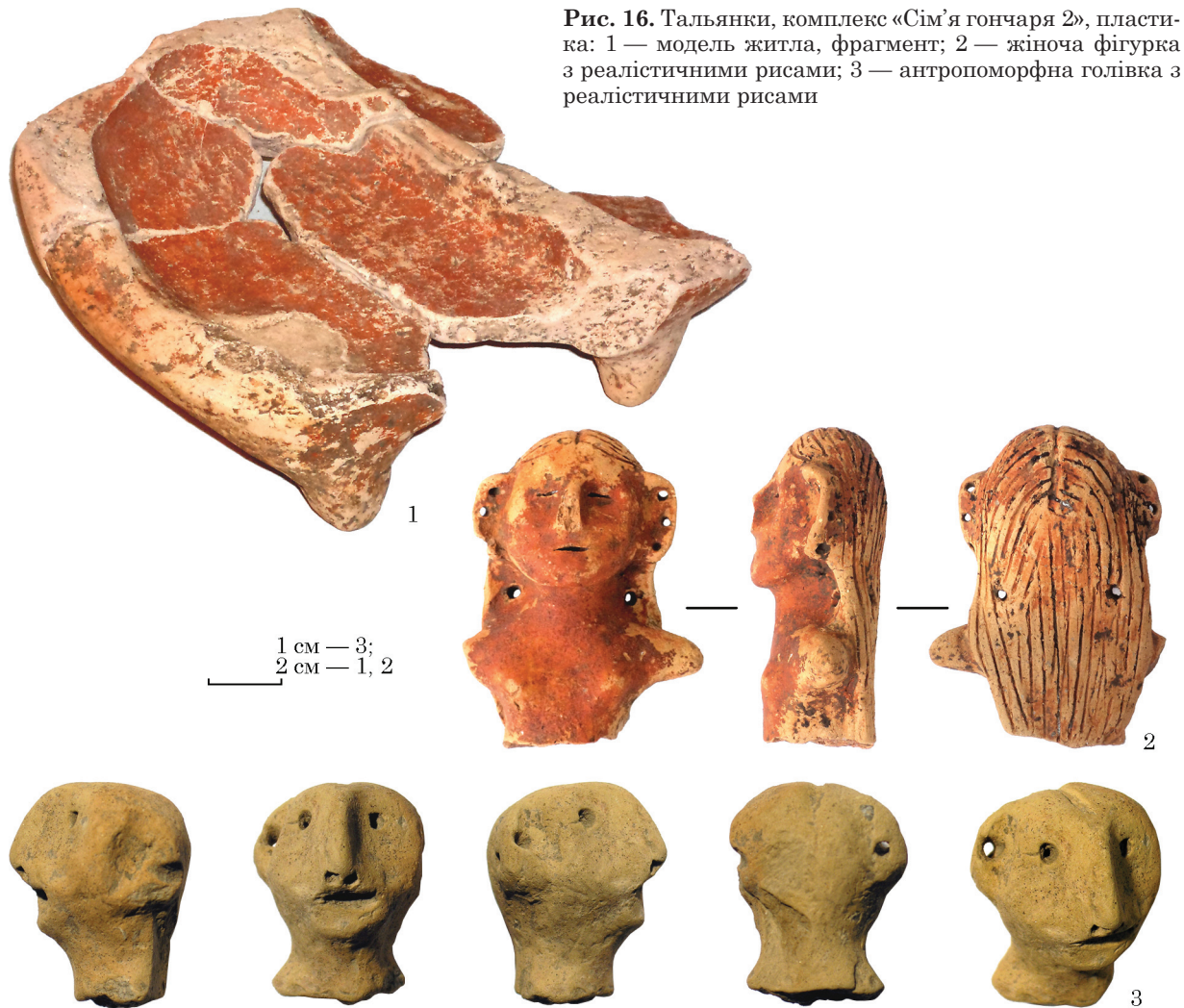

Рис. 16. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», пластика: 1 — модель житла, фрагмент; 2 — жіноча фігурка з реалістичними рисами; 3 — антропоморфна голівка з реалістичними рисами

розкопаної не повністю — $4,3 \times 1,4$ м (повна ширина, ймовірно, становитиме до 2 м).

У південній частині котловану дно пласке, з деякими нерівностями та плямою слабо випаленого ґрунту світло-бежевого кольору. Воно виявлене на глибині 2,30—2,35 м. Поряд знайдено фрагмент пропеченого до чорного ґрунту із крупними частинками деревинного вугілля, що за формою відповідало, мабуть, обпаленому фрагменту жердини розмірами близько $0,35 \times 0,10$ м. На поверхні стінок і дна були виявлені плями ґрунту материка, обпаленого на місці до помаранчевого кольору, іноді вони змішувались із поодинокими вуглинками.

Стінки із західної та південної сторони круті, мали підбої, верхні частини осипалися майже повністю. Свідченням такого осипання підбоїв є нерівність дна вздовж південної частини стінки, схожа на бруствер з материкового ґрунту. Під стінкою з південно-західного боку, під нашаруванням материкового суглинку, що зсунувся зі стінки, було виявлено заглиблення. Воно неправильно округлої форми розмірами $0,6 \times 0,6$ м, глибиною близько 0,3 м.

У північній половині котловану зі східного боку дно розподілялось невисокими ледь поміт-

ними бортиками на три відсіки. Форма відсіків у плані заокруглена. Розмежовуючі бортики починалися від перегородки, де і збереглися їхні залишки. Тут, так само, як і в південній половині котловану, на поверхні стінок і дна було виявлено плями ґрунту материка, обпаленого на місці до помаранчевого кольору.

Із західного боку було влаштоване заглиблення правильної овальної в плані форми. Його розміри становили $1,7 \times 1,4$ м глибина — близько 0,8 м, стінки мали підбої, що поступово осипалися. Так само зсунулася і західна стінка північної половини котловану, перекривши дно заглиблення. В придонній частині, над прошарком товщиною 5—10 см, складеним з мішаного світло-коричневого ґрунту, аналогічного верхнім запливам у котловані, та перевідкладеного материкового суглинку, було виявлено найнижчий із пропалених прошарків котловану. Прошарок не щільний завтовшки 0,1—0,5 см, зі шматочками деревного вугілля від найдрібніших до 3×4 см. Прошарок рівномірно вкривав всю поверхню дна заглиблення. Маємо також і декілька стінок розписної кераміки, добре збережених, без явних слідів перепалу.

Рис. 17. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», зооморфна пластика

Імовірно, що тут найкраще збереглися сліди першого обпалу (пожежі?) дна і стінок котловану, які раніше простежені у вищих ділянках. Проте сліди обпалення ґрунту до червонуватих кольорів, подібні наявним на вищих ділянках, у

заглибленні відсутні. Тобто, температура обпалу була невисокою, такою, що призвела лише до появи тонкого прошарку попелу з вуглинками.

Первинне дно заглиблення лінзоподібне з плавним профілем. Воно було влаштоване в

ґрунті, який істотно відрізнявся від материкового сіро-жовтого суглинку. Він дуже щільний червонувато-коричнюватого кольору, зі світлими прожилками, без знахідок. За попереднім визначенням д. геол. н., проф. Б. Т. Рідуша, цей ґрунт належить до кайдакського геологічного горизонту і є різновидом материкових ґрунтів. Цей ґрунт був прокопаний на 0,3—0,4 м нижче, змін у його складі не простежено. Отже, найнижча позначка в котловані була зафіксована в цьому заглибленні на глибині 3,8 м від сучасної поверхні. Тобто, дно заглиблення лежало вище — близько 3,5 м від сучасного горизонту, або близько 2,9—3,0 м від поверхні трипільського часу.

Заповнення заглиблень котловану йшло, ймовірно, в декілька етапів. Після першого обпалу (пожежі?) та зсуву верхніх частин стінок з підбоями, він поступово перетворився на смітник. Нижні відділення заповнені до глибини 1,7—1,9 м від сучасного горизонту сіро-коричневим ґрунтом, досить однорідним, з невеликою кількістю знахідок. У цьому шарі було простежено два прошарки зі слідами обпалу у вигляді пропаленого до чорного кольору ґрунту із деревинними вугликами та попелом. У цих прошарках були сконцентровані фрагменти кераміки та невелика кількість аморфних шматочків обпаленої глини. Попелясті прошарки з пропаленим ґрунтом досить яскраво виділялися в профілях, мали лінзоподібну форму, повторюючи рельєф уже напівзасипаних заглиблень котловану та напівзруйнованої перегородки.

Тут було виявлено велику кількість дрібної пластики. Найбільша концентрація пластики, знаходження якої пов'язане передовсім з обпаленими прошарками, була зафіксована на глибині 2,0—2,2 м у південно-східному секторі котловану. З-поміж знахідок фрагменти і цілі зооморфні фігурки, дрібна геометрична пластика, намистини та аморфні предмети з обпаленої глини (відходи ліплення?). Траплялися уламки антропоморфних статуеток та декілька фрагментів моделей санчат. Загальна кількість знахідок пластики з котловану 4 становила майже 500 екз.

Вище заповнення йшло більш темним і більш глинистим ґрунтом, з більшою кількістю знахідок — фрагментами кераміки, обмазкою, кістками тварин тощо. На глибині 1,5—1,7 м у південній, а на глибині 1,6—1,9 м у північній половинах котловану, було сконцентровано масове скупчення фрагментів кераміки та «плитчастої» обмазки, серед яких траплялися кістки тварин, необроблене каміння, фрагменти ошлякованої обмазки. Із західної і південної сторони скупчення було насиченим, товщина шару іноді сягала 15—20 см. Зі сходу скупчення більш розсіяне, локалізовані мікроскупчення, що тяжіли до виступів у рельєфі стінок. Загальна площа скупчення становить близько 4 × 3 м. У перетині скупчення лінзоподібне, з

пониженням у центральній частині котловану в північному напрямку. Перепад залягання шару по глибині складає подекуди до 0,4—0,5 м із пониженням з півдня в північному напрямку.

Особливу увагу тут привернули фрагменти «плитчастої» обмазки. Кількість фрагментів, їх компактне положення в скупченні, техніко-технологічні характеристики (дрібноструктурна маса без рослинних домішок, товщина, тощо) — все це дає можливість припускати, що вони походять від одного об'єкта — вимостки. Водночас, навряд чи ця вимостка була влаштована в самому котловані. Фрагменти розташовані хаотично відносно один одного, розміщуються в скупченні, яке цілком відповідає смітцевому заповненню котлованів наприкінці їх існування, коли вони перетворювалися на смітники. Серед фрагментів «плитчастої» обмазки знайдено один, який за технологією виготовлення повністю аналогічний іншим фрагментам, але мав на лицевій заглаженій стороні сліди орнаментативної тонкими прокресленими лініями. Таким візерунком зазвичай прикрашалися поверхні вівтарів у житлах Тальянківського поселення (Chernovol 2012). Отже, все це може свідчити про те, що маємо тут рештки зруйнованого об'єкта — вимостки, що існувала в житловій частині комплексу, і яка після руйнування була перенесена і скинута до котловану. Цілком можливо, що ці фрагменти «плитчастої» обмазки походили безпосередньо від вівтаря, що розміщувався на одному з найближчих жител комплексу — площадок 53 або 55.

Фрагментів шлаку, як і кераміки з ознаками багаторазового повторного випалу за високих температур, аналогічних раніше знайденим під час розкопок горен та в котлованах, що до них прилягали, в котловані 4 знайдено набагато менше.

Ґрунт у заповненні на рівні скупчення мав різні характеристики. По центру та східній стороні йшли плями жовтого кольору, які дуже відрізнялися від сіро-жовтого материкового «фоновому» ґрунту, який маємо у стінках котловану на цій глибині. Центральна пляма видовжена із півдня на північ до 2,0 м, вона повторює напрямок скупчення фрагментів плитчастої обмазки. Імовірно, що ці плями утворені слабо обпаленою глиною, що походить від будівельного розчину вимостки, яка у зруйнованому вигляді була скинута до котловану і утворила скупчення фрагментів «плитчастої обмазки».

Це масове скупчення відходило як побутових, так і будівельних, відображало, мабуть, останній етап функціонування об'єкта. На краю котловану 4 зі східного боку на рівні давнього трипільського горизонту також було виявлено невеликі скупчення кераміки. Загалом у котловані було знайдено, разом із кістками тварин, за винятком шматків обмазки та необроблених каменів, майже 10 тис. од. знахідок. На особливу увагу заслуговує масове знаходження

предметів пластики (рис. 16: 3; 17: 1—8; 18). Це 494 цілі та фрагментовані вироби з глини, з-поміж яких: антропоморфні (27 екз.) та зооморфні фігурки (128 екз.), моделі санчат (три екз.), посудин (шість екз.), дрібні геометричні предмети — конуси (60 екз.), кульки (34 екз.), «жетони» (29 екз.), «хлібці» (34 екз. + 1?), «ковбаски» (вісім екз.); намистини (37 екз.), підвіска (один екз.); відходи / заготовки / брак (69 екз.); невизначені форми (54 екз.). Крім вражаючої кількості цих предметів в одному об'єкті, особливу увагу привертають незавершені або зіпсовані статуетки, а також підготовлені окремі деталі майбутніх виробів та розплющені грудочки глини. З огляду на велику кількість такого роду «відходів виробництва», можна вважати цю колекцію майстернею з виробництва пластики.

Скупчення ошлякованої обмазки та кераміки (горно?). Скупчення крупних (до 15×20 см) ошлякованих фрагментів обмазки розташоване приблизно за 4 м на захід від котловану (рис. 14). Глибина залягання фрагментів 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Сім шматків, які займали площу близько $0,6 \times 0,2$ м, розташовані впритул один до одного. Ще два фрагменти виявлені на відстані 0,1 та 0,4 м. Зазначимо, що після розчищення фрагментів, їх фіксації та розбирання під скупченням, не було виявлено пропінання ґрунту до червонуватого кольору, притаманного ділянкам, пов'язаним із горнами.

Крім ошлякованих шматків обмазки, до скупчення входила значна кількість кераміки. Так, на площі 2×3 м зібрано до 90 фрагментів кераміки, зокрема один розвал розписної миски зрізано-конічної форми. Переважну більшість з них складають фрагменти розписного посуду, десять фрагментів походять від кухонних горщиків, і лише сім фрагментів мають сліди багаторазового повторного обпалу. На прилеглої території зібрано ще близько 60 фрагментів кераміки.

Зважаючи на розміри скупчення, конфігурацію фрагментів, відсутність пропінання ґрунту, навряд чи можна припускати існування тут виробничої теплотехнічної споруди типу гончарного горна. Появу цього скупчення можна було б пояснити переміщенням частин конструкції горнів, що розташовані неподалік, в наш час сільськогосподарською технікою, наприклад, під час оранки. Так, найближче від цього місця горно G було розташоване на відстані близько 17 м на північ, що теоретично уможливило таке переміщення. Проте кількість та щільність знахідок кераміки є незвичною для ділянок, розташованих далеко за межами житлових та господарчих об'єктів. Вона є набагато більшою, ніж у сусідніх квадратах, де кількість знахідок коливалася від кількох одиниць до 20—30 фрагментів.

Отже, можна визначати час появи скупчення як час існування трипільського поселення. Поки що не вистачає даних про існування тут

гончарного горна, але якась діяльність на цьому місці відбувалася. Нагадаємо про випадки перенесення шматків ошлякованої обмазки, що походили, імовірно, від горнів до заглиблень котлованів на цьому ж поселенні (Круц и др. 2005, с. 136; Корвін-Піотровський, Овчинников 2020, с. 258—259).

Яма господарча. Яма неправильно овальної форми в плані, розташовувалася з південно-східного боку котловану за 1,5 м від нього, і за близько 3 м від південно-західного кута площадки 53. Розміри ями складають $2,5 \times 2,0$ м, глибина від сучасної поверхні становить 1,4 м, від рівня трипільського горизонту — близько 0,6—0,7 м. Яма мала лінзоподібний перетин, похилі стінки та нерівне дно; була заповнена мішаним ґрунтом. Знахідки концентрувалися, здебільшого, у верхній частині заповнення. Виявлено 225 фрагментів розписної кераміки, 17 фрагментів кухонних горщиків, 5 фрагментів зі слідами повторного випалу та декілька кісток тварин. Ближче до дна ями на різній глибині траплялися білуваті шматочки кальцитів («білоглазка»). У придонній частині зі сходу ями виділялася ділянка площею $0,8 \times 0,6$ м із компактно укладеним більш однорідним ґрунтом коричнюватого кольору.

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ГОРНІВ

Після розкопок кожного нового трипільського горна в черговий раз виникає питання походження цих досить прогресивних на той час теплотехнічних споруд. Загалом, гончарні горна досить широко відомі в культурі Кукутень-Трипільля на території України, Румунії та Молдови на всіх етапах її розвитку. До горнів, на відміну від багатьох, вогнищ, побутових печей, у яких обпалювали кераміку, відносять пристрої, забезпечені, як мінімум, двома роздільними камерами. Одна з камер служить для розміщення і спалювання палива, інша — для розміщення виробів, призначених для випалу. Обов'язковою деталлю в облаштуванні будь-якого горна є спеціальна перегородка («черинь») з теплопровідними каналами («продухами»), яка відокремлює топку від обпалювальної камери (Бобринський 1991, с. 93—95).

Останнім часом джерельна база з вивчення подібних теплотехнічних пристроїв розширилася, зокрема, завдяки новим геомагнітним зйомкам на ряді поселень на території України і Молдови. Слідом за горнами в Тальянках схожі об'єкти були відкриті в Буго-Дніпровському межиріччі: в Небелівці, Доброводах, Майданецькому, на поселеннях Західної Волині: Острог-Земан і Новомалин-Подобанка, в Північній Молдові на поселенні Столнічень, а також у Верхньому Подністров'ї в Кам'янці-Подільському, уроч. Татариски (Burdo, Videiko 2016; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016; Дяченко

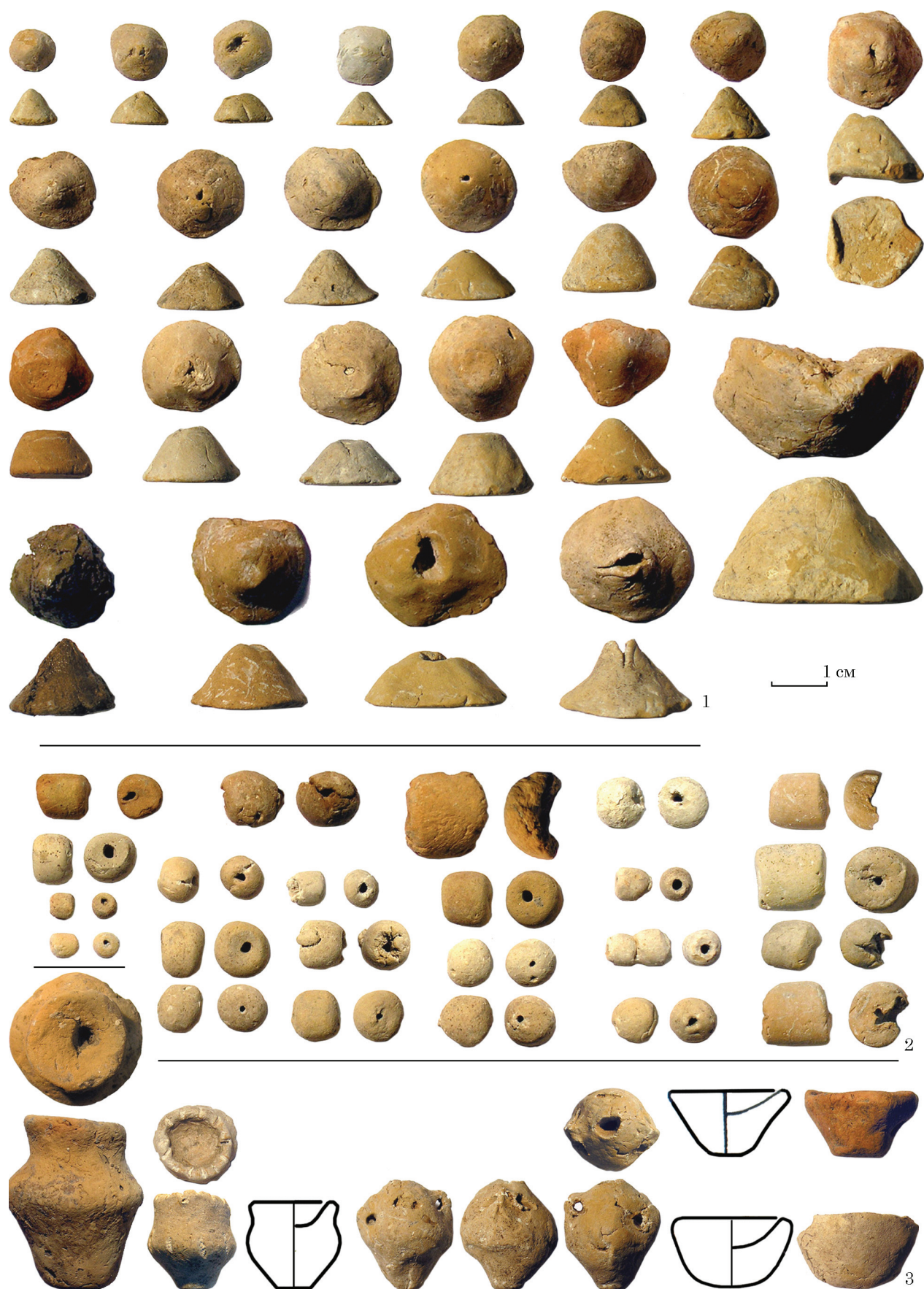

Рис. 18. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря 2», пластика дрібна: 1 — геометрична, конуси; 2 — намистини; 3 — моделі посудин

2016; Корвін-Піотровський та ін. 2016; Позіховський 2016; Церна, Рассманн, Рудь 2017; Відейко 2019; Дяченко 2019).

Комплекси, де теплотехнічні споруди комбінуються із заглибленими об'єктами, досить добре були вивчені в Небелівці і Майданецькому. М. Ю. Відейко справедливо порівнює їх з комплексами з Тальянок і бачить в них пряму аналогію. Так само, як в заглибленнях котлованів з Тальянок, в ямі з Небелівки зафіксовано до трьох-чотирьох шарів відходів (Відейко 2019, с. 849, 852). У заповненні ям з Небелівки і Майданецького представлені деталі від конструкцій горнів. Якщо в першому випадку до таких деталей горна належали фрагменти керамічних «дисків» — знімних круглих підставок, які замінювали «черинь» горна, то в другому — уламки «череней» і склепінь, що з'явилися тут після кількох перебудов і ремонтів горна. У Майданецькому багато було виявлено і черепків, багаторазово перепалених, що належали, мабуть, до конструкції склепінь горна. Характер заповнення ям, на думку М. Ю. Відейка, свідчить про те, що ями з'явилися в період спорудження та використання горна/горнів. З ям, ймовірно, і був узятий основний масив глини для зведення горна в Майданецькому. Висловлено також припущення про існування тут ще одного горна, який примикав до комплексу ям (котловану?) з протилежного боку (Відейко 2019, с. 854, 857).

Теплотехнічне спорудження 1 з поселення Кам'янець-Подільського, уроч. Татариски (Дяченко 2019, с. 19—20) схоже на вищеописані горна. Водночас, за влаштуванням камери згоряння воно є унікальним. Об'єкт відрізнявся більшою кількістю опорних «козлів» (шість!) і особливостями їх конструкції. Якщо інші, типологічно близькі, випалювальні пристрої мали стаціонарні монолітні «козли», то тут вони склалися зі спеціально виготовлених глиняних блоків, які можна замінити. У цьому контексті, зазначає О. В. Дяченко, повністю підтверджена гіпотеза про призначення «загадкових» предметів із Тростянчика, раніше висунута В. С. Рудем (Рудь 2016, с. 71—73). І в уроч. Татариски, і в Тростянчику було знайдено фрагменти дисків, які були елементами розбірного «череня» (Рудь 2016, с. 66—69; Дяченко 2019, с. 19—20).

Всі вище перераховані горна мають вертикальне членування камер, і, відповідно, вертикальний рух гарячих газів у теплопровідних каналах. Вони належать до першого класу (за О. О. Бобринським) і є найбільш давніми в історії гончарства (Бобринський 1991, с. 97—98).

Звернення до класифікації О. О. Бобринського, побудованої на аналізі великого матеріалу, зібраного з археологічних та етнографічних джерел Східної Європи, важливо для нас задля з'ясування походження трипільських горнів. У роботах О. О. Бобринського наведено при-

клади конструкцій, в яких зафіксовано процес створення тимчасових або частково тимчасових топкових камер у внутрішньому просторі печей і вогнищ. Таким способом гончарі підвищували температуру і якість випалу виробів, пристосовуючи для цього теплопристрої більш простого типу. Матеріалом для тимчасових перегородок могли служити як браковані, так і підготовлені до випалу посудини, що виставлялися особливим чином. Використовували також цеглу або спеціально виготовлені стовпчасті керамічні деталі (Бобринський 1990, с. 31—39; 1991, с. 98—105).

У конструкціях самих горнів деякі технічні моменти можуть свідчити про більш ранні існуючі традиції, коли у вогнищах та побутових печах споруджували тимчасові топкові камери. До них О. О. Бобринський відносив форму знімних деталей, що підпирають розділювальну перегородку-«черинь», форму стаціонарних опор-«козлів» (трапецієподібну), висоту каналів, яка не перевищує 30 см — середню висоту готової посудини (Бобринський 1991, с. 105).

Усі ці моменти в тих чи інших комбінаціях наявні у відкритих нещодавно трипільських горнах. Можна вважати, що в частині таких об'єктів зафіксований процес формування горнів на основі теплотехнічних пристроїв типу вогнищ і печей. Самі такі теплотехнічні пристрої слід кваліфікувати, за О. О. Бобринським, як частково сформовані горна.

Пошук найкращого рішення для конструкції гончарного горна в Трипільлі йшов постійно і, мабуть, завершений не був. Саме цим можна пояснити періодичне повернення до ранніх конструктивних форм і використання в керамічному виробництві теплотехнічних споруд інших типів (Гусев 1995, с. 189—196; Овчинников 2001—2002; 2014, с. 57—59, 128—132; Скакун і др. 2012, с. 216—224).

Найімовірнішим є виникнення трипільських горнів на основі саме місцевих гончарних традицій, що мали довгу історію випалу виробів у пристроях з більш простою конструкцією — вогнищах і печах. Цілком імовірно, що з першими, а також з печами типу «тандир», можна пов'язувати горна, які заглиблювали в землю. Вони мають округлі в плані форми з одним підпорним «козлом». Тут заслуговує на увагу горно зі Столнічень, в якому була відсутня стаціонарна горизонтальна перегородка-«черинь». Її заміняли керамічні підставки округлої форми, аналогічні знайденим у Небелівці, Тростянчику, Кам'янці-Подільському, уроч. Татариски (Церна, Рассманн, Рудь 2017, с. 310—311). Своєю чергою підпрямокутна/підквадратна форма горнів із «західнотрипільських» поселень небелівсько-томашівського кола досить наочно ілюструє перенесення форми побутових печей на виробничі теплотехнічні пристрої. Очевидно, що горна з Тальянок є останньою ланкою в розвитку подібних споруд,

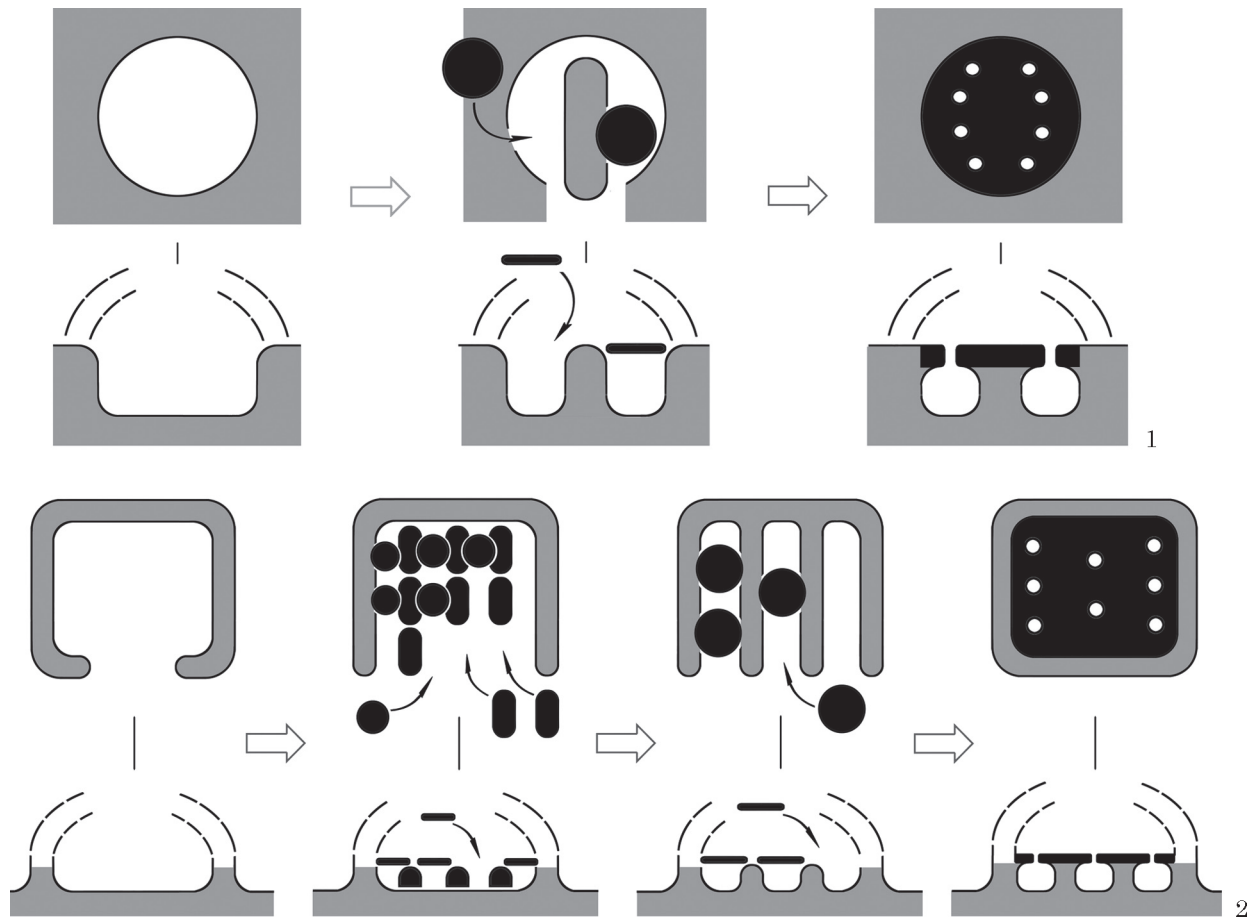

Рис. 19. Трансформація теплотехнічних пристроїв Кукутень-Трипілля: 1 — від поглиблених печей типу «тандир» та 2 — побутових печей з наземних жител до гончарних горнів

які ведуть свою традицію від випалювання кераміки в побутових печах (рис. 19).

На закінчення відзначимо, що поява більшості відомих горнів і, відповідно, гончарних майстерень, у другій половині середнього — першій половині пізнього Трипілля (етапи VII, CI) свідчить про спеціалізацію в галузі в цей час. Очевидно і те, що горна поширюються в регіонах у контексті просування на схід населення з традиціями виготовлення розписної кераміки.

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Розглянуті вище «комплекси» потребують соціальної атрибуції. Загально прийнятою є точка зору, що трипільські будинки — є місцем проживання окремої малої (нуклеарної) сім'ї, кількість якої становить п'ять-сім осіб (середньо-біологічний показник), а фактично — чотири людини, що є середньостатистичним показником (Колесников 1987, с. 119—120). За такими розрахунками в «комплексі» мало б проживати орієнтовно до двадцяти осіб, що відповідає кількісному складу великої сім'ї.

За великою сім'єю закріплювалися функції соціалізації і інкультурації підрастаючого покоління, економічно — більшість робіт, пов'язаних з

землеробством і утриманням сімейного стада тощо. Від інших подібних великосімейних колективів його вирізняла спеціалізація на гончарному виробництві, продукція якого йшла на обслуговування соціальної групи значно більшого розміру. Зазначимо, що переважуюча більшість утворювань решток будівель на геомагнітній мапі не супроводжувалися наявністю горнів, а тільки заглибленими об'єктами типу «толоки». Означена спеціалізація пояснює той факт, що місця основної «толоки» були, по суті, перекриті побудовою спеціальних гончарних майстерень де, до речі, набували досвіду майбутні покоління керамістів.

Подана інтерпретація великосімейних колективів, складених із малих сімей, — не єдина, а одна із можливих. Пропонуємо поглянути на такі «Комплекси», як на місце проживання однієї, але полігамної сім'ї. За даними етнографії подібна форма сім'ї є досить поширеною як для скотарських, так і землеробських суспільств рівня пізньої первісності. Натяки на можливість існування полігамної форми сім'ї в трипільській спільноті, на нашу думку, ми маємо в планіграфії могильників (наприклад, Вихватинський), де поховання групуються і налічують одне чоловіче кілька жіночих і дитячі. Аналогічними є і так звані «сімейні» некрополі в Данку, Данчени, Голеркани (Де-

ргачев 1978; 1980). Певне групування спостерігається і в планіграфії могильників софіївського типу. Якщо озвучену пропозицію вважати прийнятною, то досліджувані нами житла можуть відображати структуру такої сім'ї. В будинку 53 проживав господар сім'ї — гончар з однією з дружин і дітьми. Житло 57 можна пов'язувати з місцем проживання / доживання старших за віком, ніж сам гончар, членів його родини або як господарську будівлю. В інших трьох будинках, за цією гіпотезою, могли мешкати інші дружини гончаря. Крім того, цілком можливе проживання в якомусь із цих будинків так званих неповноправних членів колективу — недієздатних родичів, дітей по братерській чи сестринській лінії, які втратили батьків та ін. В умовах первісності подібне було звичайним явищем. Така форма сім'ї, в цілому, відповідає раніше зазначеним кількісним оцінкам. Якщо прийняти запропоновану концепцію, з'являється можливість ставити питання про планіграфічні виділення в структурі поселення угруповань, які будуть відповідати великосімейним общинам, що складаються із кількох полігамних сімей і будуть нараховувати до 40—80 осіб. В означеному контексті, перший комплекс може розглядатися як місце проживання великосімейного колективу, що складається з трьох полігамних сімей.

На завершення зазначимо, що всі досліджувані нами комплекси є статичними і фіксують завершальну стадію існування сім'ї (того чи іншого варіантів), умовно перед переселенням в інше селище (Майданецьке?). На жаль, на сьогодні неможливо визначити час існування цих «комплексів» і встановити динаміку розвитку сім'ї. Однак зважаючи на цей процес, можна лише припустити певну послідовність розвитку сімей і розростання домогосподарств.

ЛІТЕРАТУРА

- Бобринский, А. А. 1991. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.). Москва: Наука.
- Бобринский, А. А. 1990. О некоторых признаках конвергентного формирования гончарных горнов. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 201, с. 31-39.
- Відейко, М. Ю. 2019. Гончарні горни трипільської культури: нові горизонти досліджень. *Archaeologia Bimaris*, 5: Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich. *Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško*, с. 847-859.
- Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.
- Дергачев, В. А. 1978. *Выхватинский могильник*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья: опыт систематизации*. Кишинев: Штиинца.
- Дяченко, А. 2016. Площадки трипольских поселений Новомалин-Подобанка и Курганы-Дубова на За-

падной Волини. В: Diaczenko, A., Krol, D., Kyrylenko, A., Rybicka, M., Warteletski, D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszow: Zimowit, с. 19-33.

Дяченко, О., Собковьяк-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX міжнародної науково-практичної конференції*, с. 18-24.

Колесников, А. Г. 1987. О количественном составе простой семьи (по материалам трипольской культуры). В: *Задачи советской археологии в свете решения XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 119-120.

Корвін-Піотровський, А. Г., Овчинников, Э. В. 2020. Производственные объекты комплекса «Семья гончара» на трипольском поселении Тальянки. *Etniak*, 1 (29), Спецвыпуск: Материалы II Міжнародної наукової конференції «Археологія Східної Європи у первісну добу», с. 254-276.

Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «Сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 243-262.

Корвін-Піотровський, О. Г., Пічкур, Є. В., Чабанюк, В. В., Шатіло, Л. О. 2016. Роботи Трипільської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 201-202.

Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Чабанюк, В. 2018. Комплекс «Сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 87-88.

Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Радомський, І., Желага, Д., Чабанюк, В. 2020. Дослідження Трипільської експедиції ІА НАН України 2018—2019 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 335-339.

Круц, В. А. 1987. Крупные трипольские поселения: К истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья. В: *Задачи советской археологии в свете решения XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 133-135.

Круц, В. А. 2003. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції ІА НАН України*. Київ: Корвін-Пресс, с. 8-13.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвін-Піотровський, А. Г., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Отчет о работе Трипольской экспедиции в 2005 г. (исследования на поселении у села Тальянки)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/136.

Круц, В. А., Корвін-Піотровський, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: Круц, В. А., Корвін-Піотровський, А. Г., Рыжов, С. Н., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев, с. 60-85.

Круц, В. А., Корвін-Піотровський, А. Г., Мишца, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К. 2013. Тальянки-2012. Геомагнитные исследования. В: Круц, В. А., Корвін-Піотровський, А. Г., Чабанюк, В. В.,

Шатило, Л. А. *Поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев, с. 85-103.

Овчинников, Э. В. 2001—2002. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник. *Stratum plus*, 2, с. 260-274.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II—С I)*. Київ: О. Філюк.

Овчинников, Э. В. 2021. Пластика из комплекса «Семья гончара 2» на трипольском поселении-гиганте Тальянки. В: Дяченко, О., Харпер, Т. К., Рассмакин, Ю., Собковьяк-Табак, И. (ред.). *Систематизация неолитических и энеолитических материалов Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова*. Київ: ІА НАН України, с. 445-469.

Позіховський, О. 2016. Енеолітичний гончарний горн в Острозі (попереднє повідомлення). *Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі*, с. 98-105.

Рудь, В. С. 2016. Заглиблені об'єкти з поселення Тростянич. *Археологія*, 3, с. 71-73.

Скакун, Н. Н., Старкова, Е. Г., Яковлева, Л. М., Самзун, А. 2012. Специализированный жилищно-производственный комплекс на поселении Бодаки. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. Дополненное издание*. Київ; Санкт-Петербург, с. 216-224.

Церна, С. В., Рассманн, К., Рудь, В. С. 2017. Гончарный горн с позднетрипольского поселения Столпичень I (Единецкий район, Республика Молдова) и производство керамики к востоку от Карпат в IV тысячелетии до н. э. *Stratum plus*, 2, с. 301-330.

Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: From magnetic prospection to new features of mega-sites. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 95-116.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskii, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Korvin-Piotrovskii, A. Hofmann, R. Rassmann, K. Videiko, M. Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. Oxford: Routledge, p. 221-252.

REFERENCES

Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharye masterskie i gorny Vos-tochnoi Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Bobrinskii, A. A. 1990. O nekotorykh priznakakh konvergentnogo formirovaniia goncharykh gornov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 201, s. 31-39.

Videiko, M. Yu. 2019. Honcharni horny trypils'koi kultury: novi horyzonty doslidzhen. *Archaeologia Bimaris*, 5: Od kujawskiego maceznika do stepów nadczarnomorskich. *Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško*, s. 847-859.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia: Anteks-ULTD.

Dergachev, V. A. 1978. *Vykhvatinskii mogilnik*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachev, V. A. 1980. *Pamiatniki pozdnego Tripolia: opyt sistematizatsii*. Kishinev: Shtiintsa.

Diachenko, A. 2016. Ploshchadki tripolskikh poselenii Novomalin-Podobanka i Kurgany-Dubova na Zapadnoi Volyni. In: Diachenko, A., Krol, D., Kyrylenko, A., Rybicka, M., Warteletski, D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszow: Zimowit, s. 19-33.

Diachenko, O., Sobkovyiak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. 2019. Poperedni rezultaty doslidzhen na trypils'komu poselenni Kam'ianets-Podil'skyi, ur. Tatarsky. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, s. 18-24.

Kolesnikov, A. G. 1987. O kolichestvennom sostave prostoi semi (po materialam tripolskoi kultury). In: *Zadachi sovetskoii arkheologii v svete reshenii XXVII sieezda KPSS. Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Moskva: Nauka, s. 119-120.

Korvin-Piotrovskii, A. G., Ovchinnikov, E. V. 2020. Proizvodstvennye obiekty kompleksa «Semia gonchara» na tripolskom poselenii Talianki. *Eminak*, 1 (29), Spetsvyipusk: Materialy II Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii «Arkheolohiia Skhidnoi Yevropy u pervisnu dobu», s. 254-276.

Korvin-Piotrovskii, O. H., Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2019. Kompleks «Sim'ia honcharia» na trypils'komu poselenni-hihanti Talianky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 243-262.

Korvin-Piotrovskii, O. H., Pichkur, Ye. V., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. O. 2016. Roboty Trypils'koi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 201-202.

Korvin-Piotrovskii, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Chabaniuk, V. 2018. Kompleks «Sim'ia honchara» na trypils'komu poselenni-hihanti Talianky. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 87-88.

Korvin-Piotrovskii, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Radomskii, I., Zhelaha, D., Chabaniuk, V. 2020. Doslidzhennia Trypils'koi ekspedytsii IA NAN Ukrainy 2018—2019 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 335-339.

Kruts, V. A. 1987. Krupnye tripolskie poseleniia: K istorii eneoliticheskogo naseleniia Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. In: *Zadachi sovetskoii arkheologii v svete reshenii XXVII sieezda KPSS: Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Moskva: Nauka, s. 133-135.

Kruts, V. A. 2003. Tripolskie ploshchadki — rezultat ritualnogo sozhzheniia domov. In: Korvin-Piotrovskii, O. H. (ed.). *Trypils'ki poseleniia-hihanty: Materialy mizhnarodnoi konferentsii IA NAN Ukrainy*. Kyiv: Korvin-Press, s. 8-13.

Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2005. *Otchet o rabote Tripols'koi ekspeditsii v 2005 g. (issledovaniia na poselenii u sela Talianki)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/136.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Rassman, K., Peters, D. 2011. Talianki: perezagruzka. Geomagnetnaia sieemka tri desiatiletiia spustia posle rabot V. P. Dudkina. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Ryzhov, S. N., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kyiv, s. 60-85.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Mishchka, K., Or-lau, R., Vindler, A., Rassman, K. 2013. Talianki-2012. Geomagnetnye issledovaniia. In: Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. *Poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kyiv, s. 85-103.

Ovchinnikov, E. V. 2001—2002. Производственно-хознаиственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник. *Stratum plus*, 2, с. 260-274.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprovia (etapy V II—S I)*. Kyiv: O. Filiuk.

Ovchinnikov, E. V. 2021. Пластика из комплекса «Семия гончара 2» на tripolskom poselenii-gigante Talianki. In: Diachenko, O., Kharper, T. K., Rassamakin, Yu., Sobkovyiak-Tabaka, I. (ed.). *Sistematyzatsiia neolitychnykh i eneolitychnykh materialiv Pivdenno-Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy. Zbirka naukovykh prats na poshanu Serhiia Ryzhova*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 445-469.

Pozikhovskii, O. 2016. Eneolitychni honcharni horn v Ostrozi (poperednie povidomlennia). *Ostrozkyi naukovyi*

zbirnyk. *Yuvileine vydannia do 100-richchia vidkryttia muz-eiu v Ostrozi*, s. 98-105.

Rud, V. S. 2016. Zabylyeni ob'ekty z poselennia Tros-tianchuk. *Arkheolohiia*, 3, s. 71-73.

Skakun, N. N., Starkova, E. G., Iakovleva, L. M., Samzun, A. 2012. Spetsializirovanyi zhilishchno-proizvodstvennyi kompleks na poselenii Bodaki. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Zemledeltsy i skotovody Drevnei Evropy. Problemy, novye otkrytiia, gipotezy. Dopolnennoe izdanie*. Kyiv; Sankt-Peterburg, s. 216-224.

Tserna, S. V., Rassmann, K., Rud, V. S. 2017. Goncharnyi gorn s pozdnepolskogo poselennia Stolnichen I (Edinetskii raion, Respublika Moldova) i proizvodstvo keramiki k vostoku ot Karpat v IV tysiacheletii do n. e. *Stratum plus*, 2, s. 301-330.

Burdo, N., Videiko, M. 2016. Nebelivka: From magnetic prospection to new features of mega-sites. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Megasites and European Prehistory, 4100–3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 95-116.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182-210.

Korvin-Piotrovskiy, A. Hofmann, R. Rassmann, K. Videiko, M. Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settle-ments: Tracing the division of labour and the social organiza-tion of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehis-tory: 4100–3400 BCE*. Oxford: Routledge, p. 221-252.

O. H. Korvin-Piotrovskyy, E. D. Ovchynnykov,
D. K. Chernovol, D. I. Zhelaha, I. S. Radomskiy

THE «HOUSEHOLD OF CERAMIST 2» COMPLEX ON THE TRIPOLIAN GIANT-SETTLEMENT TALIANKI

The Tripolian archaeological expedition of the Insti-tute of Archaeology of the National Academy of Scienc-es of Ukraine during 2018–2019, 2021–2022 explored a separate planographic unit of the settlement-giant Talianki which was named «Household of ceramist 2». The complex consists of five ground dwellings, one pot-tery kiln (G) and a place from a possible kiln, two large objects («pit-paddocks») and other objects of various purposes (small depressions, workplaces).

Dwellings 54–56 consisted of two parts — a small-er entrance and a large residential one. The interior of the residential part is standard; the entrance framed with decor. Building 53 is characterized by its larger dimensions with an additional third room. The south-ernmost building 57 was much smaller, interior details almost not survived. At the lower floor of the building floor greases or pavements (buildings 53, 57), and de-pressions are found.

The kiln «G» was located outside the residential area of the settlement near the northwestern part of pit 3. The kiln shape is close to rectangular with rounded corners. Kiln is two-chamber with vertically connected joints. The combustion chamber is separated from the burning compartment by a grid and coupled to warm air vents. This kiln is built of stones, clay and a signifi-cant number of pottery fragments. The geomagnetic anomaly corresponding to the characteristics of the kiln was located near the western side of pit 4. No vis-ible remains of the kiln found at this location.

Large pits 3, 4 were located on the line of deepened

objects, which runs parallel to the line of ground build-ings already outside the residential zone of the settle-ment. Each of the pits consisted of two depressions. Several stages of use recorded: selection of local clay for construction («toloka» / pit-paddock), use as dugout, repeated disposal of waste (debris of furnace vaults, de-fective products, ash and utility waste).

A large number of ceramic fragments, bone and stone tools, anthropomorphic and zoomorphic figu-rines, fragments of models of houses, sledges, etc. are found inside and around the sites. The mass finding of ceramic items in pit 4 deserves special attention. These are 494 whole and fragmented clay items. In addition to the impressive amount of these items in one object, special attention is drawn to unfinished or damaged figurines, as well as prepared individual parts of future products and flattened lumps of clay. Given the large amount of this kind of «production waste», this complex may be considered as a workshop for the production of clay-plastics, and perhaps as a place of study.

The discovered complex ought to be reconstructed as a place of residence for a large family group consisting of 4 small families, or a separate polygamous family. This social group specialized in the production of ce-ramic wares, serving a much larger social group.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, planigraphy, house-building, potterykilns, ceramic production, pit's objects, social-demographic reconstruction.

Одержано 25.04.2023

ЖЕЛАГА Дмитро Ігорович, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ZHELAGA Dmytro, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2390-2563,

e-mail: zhelagadmytro@gmail.com.

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхо-вич, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KORVIN-PIOTROVS'KYI Oleksiy, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9292-5227, e-mail: korvinp@meta.ua.

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

OVCHYNNYKOV Eduard, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2570-5029,

e-mail: ed.ovchin@gmail.com.

РАДОМСЬКИЙ Іван Сергійович, кандидат істо-ричних наук, Збройні сили України.

RADOMSKYI Ivan, Ph. D., Armed Forces of Ukraine. ORCID: 0000-0002-6123-6557,

e-mail: radomskijvano1812@gmail.com.

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

CHERNOVOL Dmytro Kostiantynovych, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8208-0355, e-mail: ch_d_k@ukr.net.